

Ա.Վ.ԶՈՍՅԱՆ

ԽԵԹԱԿԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԵՎ

ԱԽԽԻՅԱԿԱՆ

(ՏՐՈՅԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ)

ԵՐԵՎԱՆ 1997

ԱՐԱՄ ԲՈՍՅԱՆ (ծնվ. 1956, Երևան): ՀՀ ԳԱԱ
Արևելագիտության ինստիտուտի փոխտնօրեն,
պատմական գիտությունների թեկնածու: Չբաղվում է
Փոքր Ասիայի և Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն
քաղաքակրթություններով: Երեք տասնյակից ավելի
հետազոտությունների հեղինակ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱՐԱՄ ՔՈՍՅԱՆ

ԽԵԹԱԿԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՎ
ԱՆԽԻՅԱԿԱՆ

(ՏՐՈՅԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ)

A II
84/38

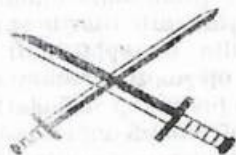
Մեկենասությամբ
Արմեն և Բերսաբե Ճերեճեան Հիմնադրամի
ԱՄՆ

This Publication was made possible by
Armen and Bersabe Jerejian Foundation Inc.
USA

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

ARAM KOSSIAN

THE HITTITE EMPIRE
AND
AHHIYAWA
(THE TROJAN WAR)

YEREVAN 1997

Ե Ե Ր Ա Ծ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ե

Հյուսիս-արևմտյան Փոքր Ասիան՝ պատմական Տրոադան, քաղաքակրթության զարգացման բոլոր փուլերում յուրատեսակ կամուրջ է եղել Արևելքի և Արևմուտքի միջև: Այստեղով են ընթացել եվրոպայից Ասիա և հակառակը ուղղված էթնիկական տեղաշարժերը և մշակութային փոխազդեցությունները: Խեթական պետականության կազմավորման շրջանից ուսումնասիրվող տարածքը մշտապես գտնվել է խեթերի արտաքին քաղաքական հետաքրքրությունների շրջանակներում: Խեթական արքա Թուղխալիյաս II-ի (մ.թ.ա. XVդ. երկրորդ կես) կողմից նվաճվելուց հետո Տրոադան, մինչև Խեթական տերության տրոհումը XIIIդ. սկզբներին, գերազանցապես գտնվել է Խաթթիի հսկողության ներքո: Այս նույն ժամանակներում դեպի արևմտյան Փոքր Ասիա և հատկապես Տրոադա ընթանում էր քաղաքական և տնտեսական մեկ այլ՝ հանդիպակաց ալիք, որը լայն ծավալում ստացավ XIIIդ. առաջին կեսին: Խոսքը միկենյան աշխարհի մասին է, որի ներթափանցումը Փոքր Ասիա ժամանակ առ ժամանակ ընդունում էր բացահայտ առճակատման տեսք Խաթթիի և տարածաշրջանի՝ խեթերի հանդեպ լոյալ քաղաքական միավորների հետ:

Մասնագիտական գրականության մեջ մինչև 1980-ական թվականները անվերապահորեն գերիշխում էր մի տեսակետ, ըստ որի Հոմերոսի անմահ պոեմի՝ «Իլիականի» միջոցով մեզ հասած Հին Հունաստանի «հերոսական դարաշրջանի» առավել նշանավոր իրադարձությունը՝ Տրոյական պատերազմը (այսուհետև՝ ՏՊ) Ախիսիյավայի՝ արևմտյան Փոքր Ասիա ներթափանցման խտացված պատկերն է: Ընդ որում «Իլիականի» պատմական ետնախորք են դիտվում խեթա-ախիսիյավյան հարաբերությունների սրման բարձրակետի շրջանի (XIIIդ. առաջին կես) իրադարձությունները: Սակայն վերջին շրջանում մի շարք մասնագետներ կասկածի տակ են առել ինչպես ՏՊ-ի հավաստիությունը, այնպես էլ Ախիսիյավյան միկենյան աշխարհի հետ նույնացման մասին ավանդական տեսակետը:

Առաջարկվող ուսումնասիրության մեջ, խեթական աղբյուրների, հնագիտական նյութերի և նորագույն ուսումնասիրությունների լույսի ներքո քննարկվում են ՏՊ-ին առնչվող բոլոր խնդիրները: Փորձ կարվի գնահատելու այդ իրադարձության հարաբերակցությունը XIIIդ. երկրորդ կեսին միկենյան աշխարհում սկսված քաղաքական և տնտեսական ճգնաժամին:

ԽԵԹԵՐԸ ԱՐԵՎՍՏՅԱՆ ՓՈՐՔ ԱՍԻԱՅՈՒՄ

Փոքր Ասիայի արևմուտքը դեռ Հին խեթական թագավորության ժամանակաշրջանից (մ.թ.ա. XVII-XVIդդ.) առանձնահատուկ տեղ ունեւր Խաթթիի քաղաքական և տնտեսական կյանքում: Նվաճվելով առաջին անգամ Լաբարնայի կողմից (XVIIդ. կեսեր)³, այստեղի քաղաքական միավորները հետագայում դուրս եկան խեթական տերության ազդեցութեցին դրանց վերանվաճման գործը: Թուրխալիյաս II-ը կարողացավ նվաճել ողջ տարածաշրջանը, որն այդ պահին միավորված էր «Աստուվա երկրներ» կոչվող միության մեջ⁴: Քիչ ավելի ուշ, Թուրխալիյաս III-ի կառավարման վերջին շրջանում արևմուտքը կրկին անկախացել էր: Աստուվային փոխարինած Արցավա միությունը փորձեց նույնիսկ ընդարձակվել Խաթթիի տարածքների հաշվին. արցավյան առաջխաղացումը վկայված է մինչև Հալիսի մեծ ոլորանից հարավ ընկած շրջաններ⁵: Սուլայիլուլիումաս I-ը իր կառավարման սկզբում վերականգնեց իրերի նախկին վիճակը⁶, իսկ Մուրսիլիս II-ի վճռական գործողությունների շնորհիվ, նրա իշխանության երրորդ տարում (մոտավորապես 1320թ.), Արցավան ծանր պարտություն կրեց. խեթերը նվաճեցին Արցավայի մայրաքաղաք Ապասասը (անտիկ շրջանի Եփեսոս), իսկ նրան արքա Ուխխացիտիսը ծովով փախավ իր դաշնակից Ախիսիյավա մայրցամաքային Հունաստան (տես ստորև)⁷:

Արցավյան միությունը բաղկացած էր բուն Արցավայից (հետագայի Լիդիայի կենտրոնական մասը) և մի շարք այլ քաղաքական միավորներից՝ Միրա-Կուվալիյա⁸, Սեխա գետի երկիր⁹, Խապալլա¹⁰, Ցիպպասլա-Խարիյատա¹¹ և Վիլուսա¹²: Մուրսիլիսի արշավանքի հետևանքով արցավյան դաշինքը տրոհվում է և նրա բաղկացուցիչ մասերից միայն երկուսն են XIIIդ. խեթական արքյուրներում շարունակում որոշակի դեր կատարել տարածաշրջանում¹³:

Արևմտյան Փոքր Ասիայի երկրները XIIIդ. իրավական առումով հանդիսանում էին խեթական տերությունից կախյալ երկրներ, սակայն նշված ժամանակահատվածի մեծ մասի ընթացքում դրանք վերածվում են կռվախնձորի Խաթթիի և Ախիսիյավայի միջև: Մուվատալլիս II-ի օրոք խեթա-եգիպտական հարաբերությունների սրման բարձրակետի շրջանում Ախիսիյավայի բացահայտ հովանավորությամբ արևմուտքում սկսվում է մի գործընթաց, որը կարելի է բնորոշել որպես «կողմնորոշման

փոփոխություն»։ Այն իրականացվում էր երկու եղանակով՝ 1) անջատողական ուժերի հովանավորում, 2) խեթամետ ուժերի նկատմամբ հարկադրական միջոցառումների իրականացում (ռազմական ագրեսիա)։ Առկա գրավոր աղբյուրները թույլ են տալիս ենթադրելու, որ Ախխիյավայի նման քաղաքականությունը գլխավորապես իրականացվում էր տեղական միջոցներով։ Համեմայնդեպս, ողջ XIII դ. ընթացքում արևմուտքում տեղի ունեցած իրադարձությունների մասին պատմող խեթական տեքստերում ոչ մի հիշատակություն չկա ախխիյավյան զորքերի որևէ գործողության մասին։

ՏՐՈՅԱ-ՀԻՍԱՐԼԸԿԻ ՈՒՇԲՐՈՆՁԵԴԱՐՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ուշբրոնզեդարյան Տրոյայի հնագիտական շերտերի ժամանակագրությունը ամբողջությամբ հենվում է այստեղից հայտնաբերված միկենյան խեցեղենի թվագրման վրա, որն իր հերթին թվագրվում է եգիպտական խեցեղենի օգնությամբ։ Այստեղից բխում է, որ Տրոյայի ժամանակագրությունը հեռու է ստույգ լինելուց։ Հարկ է նշել նաև, որ այսօր հենց եգիպտագիտության ասպարեզում չկա միասնական ժամանակագրություն։

Եվ այսպես, մայրցամաքային Հունաստանի և Եգեյան ծովի կղզիների պատմության ուշբրոնզեդարյան ժամանակաշրջանը, ըստ միջին ժամանակագրության, բաժանվում է հետևյալ փուլերի՝ LH II (մոտավորապես 1500-1425թթ.), LH IIIA (մոտավորապես 1425-1300թթ.), LH IIIB (մոտավորապես 1300-1200թթ.)¹⁴։

Ժամանակագրորեն ներկա ուսումնասիրությանն առնչվում են Տրոյայի հետևյալ ենթաշերտերը՝ Տրոյա VIh (LH IIIA2 - IIIB1 անցման փուլից¹⁵ մինչև XIII դ. երկրորդ կեսի ինչ-որ պահ¹⁶, մոտավորապես 1300-1230/20թթ.), Տրոյա VIIa (տևել է մեկ-երկու սերունդ և ավարտվել դարավերջին՝ ավերածությամբ և հրդեհով)¹⁷, Տրոյա VIIb1 (XIII դ. վերջից՝ հազիվ մեկ սերունդ)¹⁸, Տրոյա VIIb2 (XIII դ.)։

Վերոհիշյալ շերտերը մշակութային առումով հետևյալ պատկերն են ներկայացնում։

Տրոյա VIh-ի ավերումից հետո (հարձակման արդյունքում կան երկրաշարժի պատճառով, տե՛ս ստորև), VIIa-ում կյանքի եղանակը որոշակիորեն փոխվում է: Տրոյա VIh-ը բնորոշում են խոշոր կառույցները, լայն փողոցները, իսկ VIIa-ում տները փոքր են, զգացվում է տարածքի պակաս¹⁹: Այնուամենայնիվ, այս երկու շերտերի միջև մշակութային խզում չկա:

Տրոյա VIIa-ի ավերումից հետո, չնայած նոր բնակչության ներհոսքին, որի վկայությունը հյուսիսբալկանյան զուգահեռներ ունեցող Coarse Ware-ն է²⁰, տեղական մշակույթը գոյատևել է: Շարունակվել է խեցեգործական ավանդույթը «Գորշ մինիական», Red-washed և Tan Ware-ի արտադրությունը²¹: Coarse Ware-ի հետ միասին, Տրոյա VIIb1-ում առկա է նաև LH IIIc խեցեղենը, որը թույլ է տալիս VIIa-ի ավերումը թվագրելու XIIIդ. վերջերով - XIIIդ. սկզբներով²²: Հազիվ մեկ սերունդ գոյատևած այս քաղաքի մշակույթը կտրուկ փոխվում է Տրոյա VIIb2-ում. հայտնվում է Buckelkeramik²³ կոչված խեցեղենը՝ թրակյան և նույնիսկ Հունգարիայի ու շրջնագերայան Lausitz մշակույթի զուգահեռներով (տե՛ս ստորև): Այնուամենայնիվ, բուն տրոյական խեցեղենը դեռ որոշ ժամանակ արտադրվում է²⁴:

Այսպիսով, XIIIդ. ընթացքում և XIIIդ. սկզբներին Տրոյայում առկա են երկու հաջորդական ավերածություններ՝ Տրոյա VIh-ը և Տրոյա VIIa-ն, ինչպես նաև օտար ծագման երկու մշակույթների մուտք՝ Coarse Ware-ը Տրոյա VIIb1-ում և Buckelkeramik-ը՝ Տրոյա VIIb2-ում:

Եթե վերոհիշյալ պատկերի հարցում մասնագետների ճնշող մասը համակարծիք է, ապա նույնը չի կարելի ասել Տրոյան ավերողների ինքնության, ՏՊ-ի հետ դրանց ունեցած առնչության մասին:

Հոմերոսյան պոեմներում նկարագրվող ՏՊ-ի պատմականության խնդրի շուրջ առկա իրարամերժ տեսակետների հիմքում ընկած է այն մտայնությունը, թե միկենյան քաղաքակրթության գոյության վերջին փուլում (XIIIդ.) մայրցամաքային Հունաստանի ախայան քաղաքների և Փոքր Ասիայի հյուսիս-արևմուտքում գտնվող Տրոյայի միջև ընթացած պատերազմի վերաբերյալ կույր պոետի հաղորդած տեղեկություններն անպայման պիտի ինչ-որ եղանակով արտացոլվեին XIIIդ. գրավոր աղբյուրներում (տվյալ պարագայում խեթական) և արևմտյան Փոքր Ասիայի ու Հունաստանի համաժամանակյա գրավոր նյութերում: Եթե այդպիսի հստակ զուգահեռներ և արձագանքներ չկան կամ դրանք բավարար չեն, ապա ՏՊ-ը պիտի դիտել որպես Հոմերոսի երևակայության արդյունք, իսկ եթե կան, այն իրոք եղել է: Ստորև ներկայացնենք ՏՊ-ի պատմականությանն առնչվող առավել կարևոր վիճահարույց խնդիրներ:

ՀՈՍԵՐՈՍՅԱՆ ՏՐՈՅԱՅԻ ՏԵՂԱՅՆԱՅՈՒՄԸ

Հայտնի է, որ Տրոադայի արևմտյան մասում գտնվող Հիսարլըկ բլրի՝ Յ.Շլիմանի կողմից պեղված «Հոմերոսյան Տրոյան» ոչ մի առնչություն չունի ոչ միայն ուշբրոնզեդարի, այլև ընդհանրապես մ.թ.ա. II հազարամյակի հետ: Այն ներկայացնում է մ.թ.ա. III հազարամյակը: Ինչպես նշվեց նախորդ ենթաբաժնում, հոմերոսյան քաղաքը պիտի փնտրել Տրոյա VI և VII շերտերից մեկում (իրենց բազմաթիվ ենթաշերտերով), քանի որ այդ ժամանակահատվածով է թվագրվում LH I-III փուլը մայրցամաքացին Հունաստանում և էգեյան ծովի կղզիներում, այսինքն, ախայան դարաշրջանը: Վերը նշվեց նաև այս նույն ժամանակահատվածում Հիսարլըկի վրա գտնվող քաղաքի՝ հնագիտորեն վկայված երկու ավերածությունների մասին: Այս երկուսից որի ավերումը կարող էր հիմք ծառայել Հոմերոսի մոտ նկարագրվող իրադարձության համար:

Եթե խնդրի պարզաբանման գործում նախապատվությունը տանք Հոմերոսին, որը Տրոյան ներկայացնում է որպես բարձր և ամուր պարիսպներով ու շքեղ կառույցներով մի ծաղկուն քաղաք²⁵, ապա, անկասկած, գերադասելի կլիներ հակվելու Տրոյա VII-ի կողմը. այն իրոք համեմատելի չէ ո՛չ իր նախորդների, ո՛չ էլ հետնորդների, այդ թվում VIIa-ի հետ: Այս դեպքում հնարավոր է ՏՊ-ը դիտել մ.թ.ա. XIII դարի առաջին կեսին Փոքր Ասիայի արևմուտքում խեթական աղբյուրներով վկայված քաղաքական վայրիվերումների ենթատեքստում: Խեթական արքաներ Խաթթուսիլիս III-ի և Թուդխալիյաս IV-ի տեքստերում բազմաթիվ վկայություններ կան այստեղ Ախիսիավայի կողմից հովանավորվող ոմն Պիյամարադուսի հակախեթական գործունեության վերաբերյալ: Վերջինիս նույնիսկ հաջողվել էր գրավել մի շարք երկրներ, այդ թվում նաև Վիլուսան, որը սովորաբար դիտվում է որպես հոմերոսյան Իլիոնի խեթական ձևը²⁶: Հավանաբար, Պիյամարադուսի գործունեության արդյունքում էր գահագրկվել Վիլուսայի արքա Վալմուն, որին իր օրինական գահին վերադարձնելու նպատակով Թուդխալիյաս IV-ը բանակցում էր արևմտափոքրասիական երկրներից մեկի, հավանաբար, Միլավանդայի արքայի հետ²⁷:

ՏՊ-ի այսպիսի ժամանակագրությունը, թվում է, նպատակահարմար է ոչ միայն այն առումով, որ Տրոյա VII-ը իրոք լիովին համընկնում է քաղաքին տրվող հոմերոսյան մակդիրներին, այլև

առկա է Փոքր Ասիայի արևմուտքում գրավոր աղբյուրներով վկայված խեթա-աիտիյավյան բազմամյա հակամարտությունը, որն իր բարձրակետին էր հասել հենց XIII դ. առաջին կեսին, և որի ընթացքում գրավվել էր նաև Վիլուսան հոմերոսյան քաղաքի ենթադրվող զուգահեռը: Հազիվ թե Տրոյայի տասնամյա պաշարումը հնարավոր լինի մեկնաբանել որպես պատերազմ մի կոնկրետ քաղաքի դեմ, որքան էլ որ ամուր պարիսպներ ունենար այն: Դա կարող էր լինել տևական պայքար²⁸, ընդ որում ոչ միայն ընդդեմ Տրոյայի, այլև նրա բազմաթիվ դաշնակիցների՝ փոյուզացիների, թրակացիների, լիկիացիների և այլոց դեմ:

Հօգուտ Տրոյա VII-ի է վկայում նաև շատերի կողմից անվերապահորեն ընդունվող այն մտայնությունը, թե ՏՊ-ի պահին պիտի անայսման գոյություն ունենար հզոր և կայուն միկենյան աշխարհ, որն ի վիճակի լիներ ձեռնարկելու միասնական հեռավոր ու տևական արշավանք: Այնինչ, Տրոյա VIIa-ի ավերման շրջանում նման արշավանք հնարավոր չէր իրականացնել, քանի որ այդ նույն ժամանակաշրջանում կամ քիչ անց միկենյան կենտրոններում առկա էին խոր ճգնաժամի նշաններ, որն ավարտվեց դրանց անկումով և բնակչության ապաբնակեցմամբ²⁹:

Եվ, վերջապես, ևս մեկ փաստարկ հօգուտ Տրոյա VII-ի: Ըստ անտիկ ավանդության³⁰, միկենյան քաղաքների անկումը տեղի է ունեցել ՏՊ-ից երկու սերունդ հետո: Հայտնի է, որ առաջինը թվագրվում է մոտավորապես 1200թ. կամ քիչ ավելի ուշ շրջանով, որի վկայությունը ոչ միայն միկենյան կենտրոնների ավերածություններն ու ապաբնակեցումն է, այլև LH IIIB խեցեղենի վերացումը և LH IIIC-ի հայտնվելը³¹: Մ.թ.ա. 1200թ. երկու սերունդ ավելի վաղ իսկապես կհասցնի XIII դ. կեսերը:

Սակայն, այսուհանդերձ, բերված փաստարկները դեռևս թույլ չեն տալիս միանշանակ եզրակացնելու Տրոյա VII - հոմերոսյան Տրոյա համադրության օգտին: Բավական լուրջ են նաև Տրոյա VIIa-ի օգտին վկայող փաստարկները:

Առաջինը LH IIIC1 տիպի թվով ութ խեցեբեկորների առկայությունն է Տրոյա VIIa-ում: XIII դ. կեսերը այս խեցեղենի համար շատ վաղ է, քանի որ այն ոչ մի տեղ այլևս վկայված չէ: Եթե դրանք պատահաբար չեն ընկել հաջորդ՝ VIIb1 շերտից³², ապա պիտի ենթադրել, որ Տրոյա VIIa-ի ավերումը տեղի է ունեցել LH IIIB - IIIC անցման փուլում, այսինքն, XIII դ. վերջերի³³: Այս դեպքում հնարավոր է կապ գտնել Տրոյա VIIa-ի ավերման և ՏՊ-ի ժամանակի վերաբերյալ Թուլիդիդեսի հաղորդած տեղեկության միջև՝ մոտավորապես 1225թ.³⁴:

Երկրորդ, Տրոյա VIIa-ում ավերման պահին առկա են

պատերազմական նախապատրաստությունների ակնհայտ նշաններ (մթերքի մեծ պաշարների կուտակում, հավելյալ բնակչության մուտք քաղաք և այլն)³⁵: Այնինչ, մասնագետների մի մասը, ինչպես նշվեց վերը, Տրոյա VIh-ի կործանումը հակված է վերագրելու երկրաշարժին, բացառելով արտաքին՝ թշնամական հարձակման գործոնը³⁶:

Երրորդ փաստարկը բխում է Տրոյա VIIa-ի ավերումը XIIIդ. վերջին - XIIIդ. սկզբին Մերձավոր Արևելքում սկսված խոշոր միգրացիաների ենթատեքստում դիտելուց: Եթե ճիշտ է Հոմերոսը, ասելով թե հույները հիմնահատակ կործանեցին Տրոյան և բնակչությանը ոչնչացրեցին կամ գերևարեցին, ապա քաղաքը վերականգնած նոր բնակիչները իրենց հետ պիտի նոր մշակույթ և կենցաղ բերեին: Իսկ քանի որ Տրոյա VIh-ի և VIIa-ի միջև մշակութային խզում չկա (փոփոխությունները միայն որակական են), ապա Տրոյա VIIa-ի և VIIb-ի միջև այդպիսի խզումը արդեն անվիճելի փաստ է. Տրոյա VIIb2-ում հայտնվում է LH IIIC-ն և «բարբարոսական» խեցեղենը՝ թրակյան ծագման Buckelkeramik-ը³⁷: Այս փաստարկի էությունը հետևյալն է:

XIIIդ. վերջերին սկսված էթնիկական տեղաշարժերի ընթացքում մայրցամաքային Հունաստանի բնակչության արտագաղթի մի ալիքի կողմերը կարող էին ձգտել հաստատվել Տրոադայում, ինչպես դա տեղի ունեցավ Կիպրոսում, Կիլիկիայում և այլուր: Դրանով կարելի է բացատրել LH IIIC խեցեղենի հայտնվելը նշված վայրերում:

Այսպիսով, հոմերոսյան Տրոյայի նույնացումը հնագիտական Տրոյայի շերտերից որևէ մեկի հետ չափազանց բարդ խնդիր է, եթե փորձում ենք հենվել մի կողմից միայն «Իլիականի» ու «Ոդիսականի», մյուս կողմից՝ խեթական տեքստերի և հնագիտական նյութերի համադրման վրա: Այն ավելի է խճճվում խեթական տեքստերի հիշատակած Ախիսիյավա երկրի և միկենյան աշխարհի հարաբերակցության խնդրում գոյություն ունեցող լուրջ տարածայնությունների (տե՛ս հաջորդ ենթաբաժինը) և հոմերոսյան Տրոյայի՝ Հիսարլըկի հետ նույնացման ավանդական տեսակետի նկատմամբ վերջին շրջանում նկատվող թերահավատության պատճառով:

Այս խնդրում նոր մոտեցում պիտի համարել Շ.Հիլլերի վարկածը երկու ՏՊ-ների գոյության մասին³⁸:

«Իլիականում» տեղեկություն կա Ագամեմնոնի գլխավորած Տրոյական արշավանքից մեկ սերունդ առաջ Հերակլեսի կողմից Տրոյայի գրավման մասին: Հերակլեսին օգնում էր էգինեցի Այակոսի որդի Տելամոնը՝ ՏՊ-ի հերոսներից Այաքսի հայրը: Հեղինակը ուշադրություն է հրավիրում հետևյալ նկատառումների վրա.

1) Դերակլեսի և Ազամենոնի գլխավորած արշավանքները Տրոյա տեղի են ունեցել երկու հաջորդական սերունդների ընթացքում, այսինքն, դրանք ընդգրկում են Տրոյա VI-ի վերջին փուլը և VII-ն:

2) Եթե նույնիսկ Տրոյա VII-ի ավերման պահին միկենյան աշխարհի անկումն արդեն սկսվել էր, ապա դա դեռ չի նշանակում, որ հնարավոր չէր կազմակերպել Տրոյական արշավանքը³⁹: Ավանդությունը վկայում է այն մասին, որ արշավանքը տեղի է ունեցել վերահաս փառագի և լայն միգրացիաների շրջանում, երբ շատ հերոսներ չվերադարձան հայրենիք, այլ բնակություն հաստատեցին օտար երկրներում⁴⁰:

3) Փայտե ձիու մոտիվը, հավանաբար, պիտի վերաբերեր Տրոյա VI-ի ավերմանը: Ըստ ավանդության, Տրոյայի արքա Լաոմեդոնի խնդրանքով Պոսեյդոնն ու եգինեցի Այակոսն էին կառուցել Տրոյայի պարիսպները: Գրաժարվելով տալ խոստացած պարգևը, Լաոմեդոնը առաջ է բերում Պոսեյդոնի զայրույթը, որը քաղաքի վրա է ուղարկում կեթոս կոչված հրեշիւն. վերջինս սարսափահար է անում բնակիչներին: Կեթոսը խորհրդանշում է բնության ուժերը, տվյալ դեպքում՝ երկրաշարժը⁴¹: Երկրաշարժից հետո քաղաքը կարող էր գրավվել ախայացիների կողմից, ինչը, կարծես, վկայված է նույն ավանդությունում. Լաոմեդոնին նախապես օգնած Դերակլեսը, չստանալով իր ակնկալած վարձատրությունը, գրավվեւ է Տրոյան:

Այսպիսով, ՏՊ-ի պատմականությունն ընդունող մասնագետների մեծ մասը, որը հակված է հոմերոսյան Տրոյան փնտրելու Գիսարլըկի ուշբրոնզեդարյան վերջին փուլի շերտերից մեկում և քաղաքի ավերումը վերագրելու ախայան արշավանքին (մայրցամաքային Գունաստանից կամ կղզիներից), փորձում է լրացուցիչ և ավելի հիմնավոր զուգահեռներ գտնել անտիկ ավանդության և սեպագրական-հնագիտական աղբյուրների միջև, որը թույլ կտա տեղայնացնելու և թվագրելու ՏՊ կոչվող շուրջ երեքհազարամյա խնդիրը:

Ի տարբերություն մասնագետների վերոհիշյալ խմբի, 1980-ական թվականների սկզբներից ՏՊ-ի և դրան առնչվող խնդիրների մեկնաբանության ասպարեզում աստիճանաբար ձևավորվել է բացահայտ ժխտողական միտում, որ սկսվել էր դեռ Ֆ. Չոմմերից⁴²: Այս ուղղության կողմնակիցները հենվում են մի շարք փաստարկների վրա, որոնց մի մասը, առաջ անցնելով, կարելի է բնորոշել որպես մտահայեցողական, գուրկ որևէ լուրջ փաստական հիմքից: Դրանք են.

1) Մ.թ.ա. XV-XIII դդ. խեթական աղբյուրների հիշատակած Ախխիյա կամ Ախխիյավա պետությունը ոչ մի առնչություն չունի մայրցամաքային Գունաստանի կենտրոնների հետ⁴³:

2) Խեթական աղբյուրների հիշատակած Վիլուսա (նաև՝ Վիլուսիյա ձևով) և Տարուխա երկրանունները լեզվական առումով և

տեղադրմամբ կապ չունեն հոմերոսյան Իլիոնի և Տրոյայի հետ⁴⁴:

3) Միկենյան կենտրոնների և Տրոադայի միջև եղած բնական արգելքը (Էգեյան ծովը) քիչ հավանական է դարձնում ախայացիների ակտիվ մասնակցությունը փոքրասիական գործերին⁴⁵:

4) Տրոյա VIIa-ի ավերման պահին միկենցիները չէին կարող խոշոր արշավանք ձեռնարկել Փոքր Ասիա, քանի որ թե՛ միկենյան կենտրոնները, թե՛ Տրոյա VIIa-ն միաժամանակ զոհ են դարձել Թրակիայից ընթացած միգրացիային⁴⁶:

5) Տրոյա VIIa-ի կործանումը պիտի թվագրել XII դ. 40-30-ական թվականներով կամ քիչ ավելի ուշ շրջանով, այսինքն, միկենյան քաղաքակրթության անկումից մի քանի տասնամյակ անց⁴⁷:

Ստորև ավելի հանգամանորեն ներկայացնենք վերոհիշյալ փաստարկները:

ԱխեյՅԱՎԱ-ՄԻԿԵՆՅԱՆ ՀՈՒՆԱՍՏԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Արդյոք խեթական արքյուրներում հիշատակվող Ախիյավա երկիրը⁴⁸ մայրցամաքային Հունաստանի միկենյան կենտրոնների խեթերի կողմից մի փոքր փոփոխված անվանումն է⁴⁹, թե այն կապ չունի միկենյան աշխարհի հետ:

Խեթական սեպագիր տեքստերի ուսումնասիրության սկզբնական փուլում, հենվելով Ախիյավա երկրանվան և անտիկ ավանդության կողմից միկենյան դարաշրջանի Հունաստանի բնակչության նկատմամբ կիրառվող Achai(w)oi ցեղանվան միջև ակնառու նմանության վրա, Է.Ֆոռերը առաջարկեց դրանց նույնությունը⁵⁰: Այս տեսակետն ընդունվեց Յ.Ֆրիդրիխի⁵¹, Ա.Գյոթցեի⁵², Ֆ.Շախերմեյրի⁵³ կողմից. հետագայում էլ Ախիյավա - միկենյան աշխարհի նույնացումը մեծ թվով կողմնակիցներ ունեցավ⁵⁴:

Սակայն արդեն 1932թ. Ֆ.Ջոմմերը հանդես եկավ միկենյան տեսության ուր քննադատությամբ⁵⁵: Նրա կարծիքով, խեթական արքյուրներում պահպանված Ախիյավային վերաբերող տեղեկությունները ոչ մի հիմք չեն տալիս այն տեղադրելու մայրցամաքային Հունաստանում. հավանաբար, Ախիյավան արևմտափոքրասիական երկիր պիտի լիներ⁵⁶:

1940-60-ական թվականներին Ախխիյավայի տեղայնացման խնդիրը նոր բանավեճերի առարկա դարձավ: Առաջարկվեցին փոխզիջողական տարբերակներ, որոնց հիմքում էր Փոքր Ասիայից Հարավային Բալկաններ ընկած մեծ տարածության մտայնությունը: Ինչպես կտեսնենք ստորև, XV-XIIIդդ. Ախխիյավան ակտիվ արտաքին քաղաքականություն էր վարում արևմտյան Փոքր Ասիայում, հովանավորելով այստեղի հակախեթական ուժերին: Ըստ այդմ, ենթադրվում էր, որ պելոպոննեսյան ախայացիները հազիվ թե ի վիճակի լինեին լուրջ մրցակցություն ցույց տալու խեթերին հեռավոր Փոքր Ասիայում: Նույնիսկ Ախխիյավան միկենյան աշխարհում փնտրողների մեծ մասը, այնուամենայնիվ, հակված էր ենթադրելու, որ խեթական աղբյուրներում հիշատակվող երկիրը պիտի գտնվեր միկենյան աշխարհի արևմտյան ծայրագավառում, այն է՝ Էգեյան ծովի արևելքում ընկած կղզիներում: Մայրցամաքային Հունաստանը, տվյալ պարագայում Պելոպոննեսը թվում էր քիչ հավանական: Պելոպոննեսի, որպես Ախխիյավայի կենտրոնական շրջանի կամ միջուկի մասին տեսակետը պաշտպանում էին քչերը⁵⁷: Դրա արդյունքում Ախխիյավան սկսեց «թափառել» Էգեյան ծովի արևելյան ավազանի ողջ երկայնքով՝ Հռոդոսում⁵⁸, Փոքր Ասիայի արևմտյան ծովափին և հարակից կղզիներում⁵⁹, Կիպրոսում⁶⁰, Կրետեում⁶¹, Բալկանյան Թրակիայում⁶² և նույնիսկ Տրոադայում⁶³:

Ախխիյավայի փոքրասիական կամ մերձփոքրասիական տեղադրման միտումը ակնհայտորեն խթանվեց 1969թ. հետո, երբ հնագրական հիմքի վրա զգալի թվով խեթական պատմական բնույթի տեքստեր XIIIդ. երկրորդ կեսից վերաթվագրվեցին XVդ. երկրորդ կեսով⁶⁴: Այդ թվում նաև հայտնի «Մադդուվատտասի մեղանչանքը»⁶⁵, որտեղ նկարագրվում է «Ախխիյայի մարդու» Ատտար(իս)սիյասի կողմից ոմն Մադդուվատտասի փախուստը խեթական արքայի հովանավորության ներքո: Այստեղ ներկայացվում էր թերակղզու արևմուտքում խեթական պետության համար ստեղծված բավական անպաստ իրավիճակ՝ խեթերից կախյալ Մադդուվատտասի անհնագանդությունը, նրա հարձակումը խեթական հովանավորության տակ գտնվող Ալասիա-Կիպրոսի վրա, դաշինքը խեթերի դեմ ապստամբած Դալավա քաղաքի (հետագայի Տլուսը Լիկիայում) հետ: Իսկ այս տեքստին համաժամանակյա մեկ այլ տեքստում՝ «Թուդխալիյասի տարեգրությունում»⁶⁶ հիշատակվում էր դեպի արևմտյան Փոքր Ասիա Ասուվա խոշոր միության դեմ արշավանքը: Այս երկու տեքստերի նախկին թվագրումը Թուդխալիյաս IV-ի և Առնուվանդաս III-ի ժամանակներով (XIIIդ. երկրորդ կես) իսկապես կարող էր հանգեցնել Փոքր Ասիայի արևմուտքում Ախխիյավայի կողմից

հովանավորվող հակախեթական ազդեսիվ գործողություններով հագեցած իրավիճակի գոյության մասին ենթադրության: Սա, կարծես, որոշակի հիմք էր ստեղծում ՏՊ-ի իրականության և Ախխիյավա - միկենյան Յունաստան նույնացման համար: Հատկապես, եթե հաշվի առնվեր վաղուց առաջարկված Ատտար(իս)սիյաս-Ատրենու (ՏՊ-ի հերոս Ագամեմնոնի հայրը) նույնությունը⁶⁷: Եզրակացությունը հետևյալն էր. օգտվելով Փոքր Ասիայի արևմուտքում խեթերի սասանված ազդեցությունից, միկենյան հույները կարող էին ակտիվանալ այս տարածաշրջանում և գրավել մի շարք երկրներ, այդ թվում նաև Տրոյան⁶⁸:

Սակայն վերոհիշյալ տեքստերի վերաթվագրումը XVդ. երկրորդ կեսով շուրջ երկու հարյուր տարի ետ էր տանում այդ իրավիճակը և Ատտարիսիյաս-Ատրենոսին, հետևաբար, նաև կասկածելի էր դարձնում Ախխիյավա - միկենյան Յունաստան կապը:

Բացի խեթական տեքստերի վերաթվագրումից, Ախխիյավայի տեղադրման գործում զգալի դեր խաղացին միկենյան աշխարհի արտաքին կապերի ասպարեզում հնագիտորեն նշմարվող գործընթացները:

Բանն այն է, որ միկենյան խեցեղենի և կենցաղային այլ իրերի արտահանումը արևմտյան Փոքր Ասիա, Լևանտ և Եգիպտոս ծաղկում էր ապրում դեռևս ողջ XIVդ., հատկապես LH IIIA2-ում (XIVդ. վերջ - XIIIդ. սկիզբ), որից հետո սկսվում է նրա կտրուկ անկումը⁶⁹: Այս երևույթի մասին ավելի ուշ, իսկ այժմ այն մասին, թե ինչպես էր մեկնաբանվում նշված փաստը:

Ենթադրվում էր, որ LH IIIB փուլում մ.թ.ա. XIII դարի 80-70-ական թվականներից հետո մայրցամաքային Յունաստանի միկենյան կենտրոններն այնքան էին թուլացել, որ հազիվ թե փորձեին ակտիվություն ցուցաբերել Փոքր Ասիայում: Բնականաբար, այս ժամանակահատվածում հիշատակվող Ախխիյավան չէր կարող մայրցամաքային Յունաստանը լինել (տես վերը):

Միկենյան ծագման իրերի (զլխավորապես՝ խեցեղեն) առկայությունը արևմտյան Փոքր Ասիայում մինչև վերջին տասնամյակները չի վիճարկվել: Այս տարածաշրջանի ծովափնյա հատվածում հայտնաբերված միկենյան բնակավայրերի, թաղամասերի, խեցեղենի ու այլ իրերի տեղաբաշխման քարտեզը⁷⁰ ինքնին արդեն բավական է, որպեսզի պատկերացում կազմվի մայրցամաքային միկենյան կենտրոնների խաղացած դերի մասին: Այս նյութի զգալի մասը գալիս է Տրոյա-Հիսարլուկից, Միլեթից, Սմիրնայից, Յասոսից և Մյուսզեբիից, ինչպես նաև մայրցամաքից ոչ հեռու գտնվող Հոռոս, Կոս, Սամոս և Լեմնոս կղզիներից:

Ըստ Կ.Բիտտելի քարտեզի, արևմտյան Փոքր Ասիայից հայտնի միկենյան նյութը երեք տիպի է՝ ա) բնակավայրեր (Պիտանե, Կլագոմենե՝ մայրցամաքում, մեկ բնակավայր Կալիմնոս կղզում, երեքը՝ Կոս կղզում, Յալիսոսը և Լինդոսը՝ Դոդոսում)⁷¹, բ) թաղումներ (Կոլոֆոն, Եփեսոս, Մյուսագեթի, Յալիսոս և Լինդոս), գ) խեցեղեն և այլ իրեր (Սարդես, Սմիրնա, Միլեթ, Յասոս, Միլիաս, Ստրատոնիկես [ժամանակակից Եսթրինսար], Տելմեսոս [ժամանակակից Ֆեթիե], Անտիյաս և Թերմի՝ Լեսբոս կղզում): Սրան պիտի ավելացնել Տրոյայից հայտնի մեծ քանակությամբ խեցեղենը: Եթե չհաշվենք Տրոյան, ապա Փոքր Ասիայում միկենյան նյութի տարածման հյուսիսային սահմանը Զերմոս գետն է՝ պատմական Միսիայի և Լիդիայի սահմանը (ժամանակակից Գեդիզ): Ուշադրության է արժանի նաև այն հանգամանքը, որ վերոհիշյալ միկենյան նյութը որոշ դեպքերում հայտնաբերվել է լուվիական հիերոգլիֆային արձանագրություններ պարունակող հուշարձանների մոտակայքում (Կարաբել, Սիպիլոս)⁷²:

Ինչ վերաբերում է Տրոյային, ապա այստեղ ներկայացված է միկենյան խեցեղենի ամենախոշոր քանակությունը: Ներմուծման սկիզբն է ԼԻ II-ը (մոտավորապես 1500թ.): ԼԻ IIIA1-ում միկենյան խեցեղենի քանակը կտրուկ աճում է և հասնում իր բարձրակետին մոտավորապես 1425-1375թթ. ընթացքում: Ուշագրավ է, որ այս նույն ժամանակահատվածում նման երևույթ է նկատվում նաև Կրետեում, Դոդոսում և արևմտյան Փոքր Ասիայի մյուս ծովափնյա շրջաններում⁷³: Ինչպես կտեսնենք ստորև, միկենցիների ակտիվությունը չէր սահմանափակվում միայն առևտրով. այն ուղեկցվում էր նաև քաղաքական էքսպանսիայով:

Ի վերջո, Փոքր Ասիայում միկենցիների բազմաբնույթ գործունեության օգտին կարելի է բերել ևս մեկ փաստարկ: Պիլոսից (Մեսսենիա) հայտնի «Գծային Բ» գրով գրված արյուսակներում (XIII դար) կան արքայական և տաճարային տնտեսություններում աշխատող փոքրասիական ծագման ստրուկոսների և երեխաների գոյությունը հաստատող տվյալներ: Օրինակ, հիշատակվում են Ki-ni-di-ja-o = knidiai «(կարիական) Կնիդոսից», mi-ra-ti-ja = Milatai «Միլեթից», ze-pu -ra = Zephur(i)ai «Ձեֆյուր(ի)այից» (Յալիկառնասի հին անվանումը)⁷⁴:

Ինչպես կարելի է մեկնաբանել արևմտյան Փոքր Ասիայում միկենցիների ակտիվ ներկայությունն ապացուցող համեմատաբար առատ նյութը և դրա կրճատումը ոչ միայն այստեղ (այդ թվում նաև Դոդոսում), այլև լեանտյան կենտրոններում: Եթե XIIIդ. միկենյան արտահանումը կտրուկ անկում է ապրել, իսկ նույն դարի առաջին կեսին Ախիսիյավան խիստ ակտիվ էր արևմտյան Փոքր Ասիայում, ապա

որքանով է նպատակահարմար այս փաստն ընդունել որպես վկայություն Ախխիյավա - միկենյան աշխարհ նույնացման դեմ:

Թվում է, որ Ախխիյավան ամեն կերպ Փոքր Ասիայի արևմուտքում կամ մերձավորությամբ (օրինակ, էգեյան ծովի արևելքի կղզիներում կամ Բալկանյան Թրակիայում) տեղադրողները ելնում են ոչ այնքան գերքննադատական մոտեցման դիրքերից, որքան էգեյան ծովի «պատնեշի» գործոնը գերազնահատելու պատճառով և որոշ այլ փաստարկների ճնշման տակ, ինչի մասին ավելի ուշ: Այնինչ, անկանխակալ մոտեցման դեպքում խնդիրն այնքան բարդ չի թվում, որքան այն ներկայացվում է: Ստորև տեսնենք, թե ինչպես կարելի է բացատրել միկենյան արտաքին առևտրի անկման փաստը, և թե հնարավոր է արդյոք դրա աղբյուրները գտնել գրավոր աղբյուրներում: Այդ նպատակով ի մի բերենք նախ արևմտյան Փոքր Ասիայում Ախխիյավայի խաղացած դերը, վեր հանելով դրա հիմնական միտումները: Այնուհետև միայն փորձենք վերլուծել միկենյան կենտրոնների արտաքին կապերի խնդիրը:

ԱխխիՅԱՎԱՆ ԽԵԹԱՎԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐՈՒՄ

Ախխիյավայի վերաբերյալ գոյություն ունեցող խեթական աղբյուրները մեզ են հասել խեթական չորս արքաների կառավարման ժամանակաշրջանից՝ Առնուվանդաս I, Մուրսիլիս II, Խաթթուսիլիս III և Թուդիսալիյաս IV: Ներկայացնենք այս արքաների կողմից Ախխիյավան հիշատակող տեքստային նյութը՝ դրա համառոտ գնահատականով:

Առնուվանդաս I. XVդ. երկրորդ կեսով վերաթվագրված «Մադդուվատտասի մեղանչանքը» պայմանական անունը կրող տեքստը Խաթթիի արևմտափոքրասիական կախյալ կառավարիչ Մադդուվատտասին ուղղված մի նամակ է, գրված Առնուվանդաս I-ի կողմից: Այստեղ երկու ենթատեքստերում հիշատակվում է «ախխիյացի» Ատտար(խ)սիյասը՝ արևմտյան Փոքր Ասիայում և Ալասիայում ձեռնարկած գործողությունների առնչությամբ: Ստորև բերվող հատվածին նախորդող տողերում խոսվում է այն մասին, որ

83148 V

ինչ-որ մի ժամանակ Մադդուվատտասը վտարվել է Ատտար(իս)սիյասի երկրից և, ապաստանելով խեթական արքայի հոր՝ Թուղխալիյաս II-ի մոտ, շուտով նրանից ստացել է Ցիպպասլա լեռան երկիրը, դառնալով կախյալ կառավարիչ: Նրա պարտավորությունների մեջ էր մտնում որևէ կապ չունենալ Ատտար(իս)սիյասի հետ: Մինչև բուն «մեղանչանքները», Մադդուվատտասը անհաջող հարձակման փորձ էր կատարել խեթերի հակառակորդ Արցավայի վրա, և միայն խեթական զորքի օգնությամբ փրկվել:

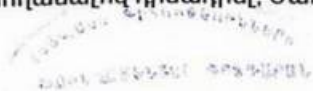
«Այնուհետև ախիսիյացի Ատտար(իս)սիյան եկավ և մտադրվեց սպանել քեզ, Մադդուվատտա: Բայց երբ Իմ Արևի հայրը լսեց (այս մասին), նա ուղարկեց Կիսնապիլիին, զորք և մարտակառքեր՝ կռվելու Ատտար(իս)սիյայի դեմ: Իսկ դու, Մադդուվատտա, չդիմադրեցիր Ատտար(իս)սիյային և փախար նրանից [.....]: Կիսնապիլին կռիվ տվեց Ատտար(իս)սիյային: Եվ Ատտար(իս)սիյայի կողմից 100 մարտա [կառք և ... հետևակ եկավ մարտադաշտ]: Նրանք մարտի բռնվեցին (մեկը մյուսի հետ) և նրանք (խեթերը - Ա.Ք.) սպանեցին մեկ ազնվականի Ատտար(իս)սիյայի կողմից, և մեր կողմից նրանք (թշնամիները - Ա.Ք.) սպանեցին մեկ ազնվականի՝ Ցիդանցային: Եվ Ատտար(իս)սիյան հրաժարվեց (իր հարձակումից) Մադդուվատտայի վրա և վերադարձավ իր երկիրը: Եվ նրանք (խեթական զորքը - Ա.Ք.) վերականգնեցին Մադդուվատտային իր կախյալ վիճակում»⁷⁵:

Հաջորդ հիշատակությունը.

«Քանի որ Ալասիան պատկանում է Իմ Արևին, [դու ինչու՞ ես գրոհել այն]», դիմում է Առնուվանդասը Մադդուվատտասին: «Երբ Ատտար(իս)սիյասը և պիզգայացին ասպատակում էին Ալասիան, ես էլ ասպատակեցի: Ո՛չ քո հայրը, ո՛չ էլ Քո Արևը երբևէ չեն դիմել ինձ (ասելով) «Ալասիան իմն է: Ճանաչիր այն որպես այդպիսին»: Այժմ, երբ Քո Արևը ցանկանում է վերադարձնել Ալասիայից գերվածներին, ես նրանց կվերադարձնեմ քեզ»: Առնուվանդասի պատասխանը. «Քանի որ Ատտար(իս)սիյասը և պիզգայացին Իմ Արևից անկախ են, իսկ դու, Մադդուվատտա, իմ ենթական ես, ապա ինչու՞ դու միացար նրանց»⁷⁶:

Տեքստում շարադրված են Թուղխալիյաս II-ի և Առնուվանդաս I-ի օրոք տեղի ունեցած իրադարձությունները, որոնց ընթացքը հետևյալն է:

Թուղխալիյաս II. «Ախիսիյացի» Ատտար(իս)սիյասը իր երկրից վտարում է Մադդուվատտասին, որը, փախչելով Փոքր Ասիա՝ խեթական տիրույթներ, դառնում է խեթական տարածք հանդիսացող Ցիպպասլայի կառավարիչ: Ինչ-որ ժամանակ անց Ատտար(իս)սիյասը զորքով մտնում է Ցիպպասլա: Չկարողանալով դիմադրել, Մադդուվատտասը

փախչում է և միայն խեթական զորքի առաջխաղացման շնորհիվ հարձակվողները նահանջում են և Մաղղուվատտասը վերականգնվում է իր երկրում:

Արնուվանդաս I. Ատտար(իս)սիյասը և «պիզգայացի» հարձակվում են Ալասիայի վրա: Նույնը կատարում է նաև Մաղղուվատտասը: Վերջինիս արարքն առաջ է բերում Առնուվանդասի դժգոհությունը, քանի որ Ալասիան, ըստ նրա, խեթական տարածք էր:

«Մաղղուվատտասի մեղանչանքի» վերը բերված հատվածները, ինչպես ենթադրվում է, դժվար թե վկայեն մայրցամաքային Յունաստանի միկենյան որևէ պետության հետ Ախիսիայի նույնացման օգտին: Վերջինս ավելի շուտ կարելի է մեկնաբանել որպես էթնիկոն, այլ ոչ քաղաքական միավոր: Հավանաբար, Ատտար(իս)սիյասը արևմտյան Փոքր Ասիայում կամ հարակից կղզիներում գործող միկենցի է եղել⁷⁷: Ինչևէ, Ատտար(իս)սիյասի երկիրը բավական զգալի ռազմական ներուժ պիտի ունենար, որպեսզի կարողանար 1) արևմտյան Փոքր Ասիայում խեթերի դեմ ճակատամարտում մարտադաշտ հանել 100 մարտակառք և 2) ծովային արշավանք(ներ) ձեռնարկել Ալասիայի վրա:

Այն խնդրի առնչությամբ կարևորը ոչ այնքան Ատտար(իս)սիյասի երկրի տեղադրությունն է, որքան վերոհիշյալ իրադարձությունների և արևմտյան Փոքր Ասիայում միկենյան մշակույթի ներկայության ակտիվացման միջև եղած ժամանակագրական կապը LH II - LH IIIA1 անցման փուլը:

Մուրսիլիս II. Ախիսիյավան հիշատակվում է այս արքայի տարեգրություններում.

«Եվ երբ գարունն էր, քանի որ Ուխ[խացիտին միացավ Ախիսիյավայի արքային], և Միլլավանդա երկիրը [անցավ] Ախիսիյավայի արքային, ես ուղարկեցի Գուլլային և Մալացիտիին, հետևակ և մարտակառքեր, և նրանք] ավերեցին [Միլլավանդա երկիրը]»⁷⁸:

«... Այն ժամանակ ... ես ընթացա դեպի Արցավա ... Եվ Ուխխացիտին չդիմադրեց ինձ: Նա փախավ իմ առջևից և ծովով գնաց կղզիներ: Եվ այնտեղ նա մնաց»⁷⁹:

Երկու տեքստերն էլ պատմում են միևնույն իրադարձության մասին, որը տեղի է ունեցել Մուրսիլիս II-ի կառավարման երրորդ տարում (մոտավորապես 1320թ.): Արցավան ապստամբել և դաշինք էր կնքել Ախիսիյավայի հետ, որից հետո Միլլավանդան գրավվել էր վերջինիս կողմից կամ կամավոր կերպով անցել էր նրա տիրապետության տակ: խեթերի կողմից Միլլավանդայի գրավումից

հետո Արցախի ապստամբ արքան հեռացել էր ինչ-որ կղզիներ, ենթադրաբար, Ախխիյավային պատկանող տարածք⁶⁰: Ի տարբերություն «Մաղղուվատտասի մեղանչանքի», այստեղ հանդես է գալիս ոչ թե «ախխիյացի» առանց տիտղոսների, այլ «Ախխիյավայի արքան»: Բացի այդ, նշվում է, որ Ախխիյավայի(7) տիրապետության տակ էին գտնվում ինչ-որ կղզիներ :

Վերոհիշյալ իրադարձությունը վկայում է այն մասին, որ նախքան Արցախի ապստամբությունը, Միլլավանդան հանդիսացել է խեթական տարածք: Ախխիյավայի փորձը վերահսկողություն հաստատելու քաղաքի վրա անհաջողությամբ է ավարտվել:

Մուվատալլիս II. Այս արքայի տեքստերում Ախխիյավան անվանապես չի հիշվում, սակայն դրանցից երկուսը՝ «Մանապա-թարխունտասի նամակը»⁶¹ և «Ալաքսանդրուսի դաշնագիրը»⁶² հստակ տեղեկություններ են հաղորդում արևմտյան Փոքր Ասիայում Ախխիյավայի կողմից հովանավորվող հակախեթական ելույթների մասին: Դրանցից առաջինը Սեխա գետի երկրի արքայի՝ Մանապա-թարխունտասի նամակն է խեթական արքային:

«Նամակի» թվագրումը Մուվատալլիսի շրջանով լուրջ բանավեճի առարկա է: Նրանք, ովքեր այս տեքստը թվագրում են Խաթթուսիլիս III-ի ժամանակով⁶³, կարևոր փաստարկ են համարում այնտեղ Պիյամարադուսի և Ատպասի հիշատակությունը, կապված այս անձանց հակախեթական գործունեության հետ, որը հայտնի է Խաթթուսիլիսի կողմից Ախխիյավայի արքային հղված «Տավազալավասի նամակից» (տե՛ս ստորև):

«Նամակի» թվագրումը Մուվատալլիսի շրջանով հենվում է Թուդիսալիյաս IV-ի և Ամուրրուի արքա Սաուսգամուվայի միջև կնքված դաշնագրի այն հատվածի վրա, ըստ որի Մանապա-թարխունտասի որդի Մաստուրիսին (Սեխայի հաջորդ արքան) Մուվատալլիսն է ամուսնացրել իր քրոջ՝ *Maššana-IR-iš*-ի հետ⁶⁴: Այս երկրորդ ենթադրության օգտին է վկայում նաև տեքստի մեկ այլ հատված, ըստ որի Մաստուրիսը Ուրխի-թեշուբի և Խաթթուսիլիսի միջև ընթացած գահակալական պայքարի ժամանակ հարել է վերջինիս⁶⁵: Սրանից կարծես հետևում է, որ նշված ժամանակաշրջանում (մոտավորապես 1272-1265թթ.) Մաստուրիսն արդեն փոխարինել էր հորը Սեխայի գահին: «Նամակի» վաղ թվագրման օգտին են վկայում, թերևս, որոշ այլ փաստարկներ ևս⁶⁶:

«Նամակի» տեքստի՝ մեզ հետաքրքրող հատվածը բավական տուժած է, այդ իսկ պատճառով շարադրենք դրա համառոտ բովանդակությունը:

Սեխայի արքան հայտնում է ոճն Պիյամարադուսի կողմից փլուզսայի, Լացպայի (Լեսբոս) և Սեխայի (գուցե նաև՝ Միրայի) վրա ձեռնարկած հարձակումների մասին: Ասվում է նաև, որ Պիյամարադուսը Մանապա-թարխունտասին դրել է Ատպասի ենթակայության տակ: Այնուհետև, Սեխայի արքայի բոլոր ստորադրյալները, ինչպես նաև խեթական արքայի ենթակաները արևմուտքում լեզու են գտել Պիյամարադուսի հետ:

Այս տեքստից բխող ենթադրությունների և Պիյամարադուս-Ատպաս զույգի գործունեության մասին հաջորդ ենթաբաժնում:

Խաթթուսիլիս III. Ախխիյավան հիշատակվում է Խաթթուսիլիսի կողմից Ախխիյավայի արքային գրված «Տավագալավասի նամակում»⁸⁷: Ներկայացնենք մի հատված.

«Բայց երբ [իմ եղբոր լրաբերը] ժամանեց իմ ճամբար, նա ինձ [ողջույն] չբերեց և [չբերեց] ընծաներ, բայց խոսեց [այսպես]. «Նա (Ախխիյավայի արքան - Ա.Ք.) գրել է Ատպասին (ասելով). «Պիյամարադուսին դիր Խաթթիի արքայի ենթակայության տակ»: Այնժամ ես գնացի [դեպի] Միլլավանդա ...: Բայց Պիյամարադուսը նավով փախավ: Ավայանասը և Ատպասը լսեցին իմ մեղադրանքները, որ ունեի նրա (Պիյամարադուսի - Ա.Ք.) դեմ: Այժմ, քանի որ նա նրանց (Ավայանասի և Ատպասի - Ա.Ք.) հոգեհայրն է, ինչու են նրանք թաքցնում դեպքը: Ես նրանցից երդում վերցրի, և այդպիսով նրանք պիտի քեզ ճշմարտությունն ասեն»⁸⁸:

Այնուհետև տեքստում խոսվում է այն մասին, որ Ախխիյավան շարունակաբար հովանավորել է Խաթթուսիլիսի երկիրն ասպատակող Պիյամարադուսին, իսկ երբ խեթական փորձել է պատժել իրենից կախյալ այդ անձնավորությանը, վերջինս ամեն անգամ ապաստան է գտել Ախխիյավայում: Խաթթուսիլիսը ձգտում է համոզել Ախխիյավայի արքային, որպեսզի նա Խաթթի վերադարձնի Պիյամարադուսին:

Փորձենք ի մի բերել Մուվատալլիս II-ի և Խաթթուսիլիս III-ի օրոք արևմուտքում ստեղծված քաղաքական իրավիճակը:

1) Մուվատալլիսի կառավարման շրջանում, հնարավոր է, խեթա-եգիպտական պատերազմի նախօրեին կամ նույնիսկ քիչ անց, արևմտյան Փոքր Ասիայում նախկինում խեթերից կախյալ ինչ-որ կառավարիչ՝ Պիյամարադուսը, քայքայիչ գործունեություն է ծավալել, հարձակումներ գործելով խեթաիպատակ փլուզսայի, Սեխայի (և Միրայի⁸⁹) վրա: Պիյամարադուսը և նրա հոգեզավակները ախխիյավացիներ չէին, այլ տեղական կառավարիչներ, որոնք ակնհայտորեն վայելում էին Ախխիյավայի արքայի հովանավորությունը: Սեխան կախման մեջ էր դրվել Պիյամարադուսի

հոգեգավակ Ատպասից, որը Միլլավանդայի կառավարիչն էր⁸⁹: Այս իրադարձությունների ընթացքում, օգնություն չստանալով խեթական արքայից, Մանապա-թարխունտասը ստիպված էր եղել ապաստան գտնել Խաթթիում, լքելով իր երկիրը. նույն Մուվատալլիսի կամ, ավելի հավանական է, Ուրխի-թեշուբի օրոք նա իր որդու՝ Մաստուրիսի հետ վերադարձել էր Սեխա⁹⁰:

2) Խաթթուսիլիս III-ը փորձում է համաձայնության գալ Ախխյավայի արքայի հետ՝ Պիյամարադուսի հարցում: Նա պատրաստ է նույնիսկ ներել վերջինիս և տիրույթներ տրամադրել, ընդ որում հաշվի առնելով Պիյամարադուսի ցանկությունը⁹¹:

3) Այնուամենայնիվ, Խաթթուսիլիսը պասսիվ դիտորդի դերում չէ: Նա բազմիցս արշավանքներ է ձեռնարկում դեպի արևմուտք, ստիպելով Պիյամարադուսին հեռանալու Ախխյավա, իսկ «Նամակը» գրելու նախօրեին նույնիսկ մուտք է գործում վերջինիս գլխավոր հեծակետ Միլլավանդա, հավանաբար, ոչ Ատպասի կամ Ախխյավայի արքայի հրավերով:

4) Ախխյավայի արքային Խաթթուսիլիսը դիմում է որպես հավասար կարգավիճակ ունեցող կառավարչի («Իմ եղբայր»): Այս պարագան անհնար է անտեսել Ախխյավայի տեղայնացման հարցում: Նման դիմելածեղ վկայված է Խաթթիի արքաների պաշտոնական գրագրության մեջ միայն չորս երկրների արքաների առնչությամբ՝ Եգիպտոսի, Ասորեստանի, Միտաննիի և Բաբելոնի⁹²:

Արևմտյան Փոքր Ասիայում Մուվատալլիս II-ի և Խաթթուսիլիս III-ի օրոք Ախխյավայի կողմից հովանավորվող հակախեթական անջատողական ուժերի գործունեությունը, այնուամենայնիվ, չի կարելի գերազնահատել, ենթադրելով այստեղ խեթական տիրապետության հիմքերի սասանում⁹³: Այստեղ Պիյամարադուսի և այլոց ժամանակավոր հաջողությունները ավելի շուտ պիտի բացատրել նշված ժամանակահատվածի ընթացքում նախ «Եգիպտական խնդրի» լուծման անհրաժեշտությամբ (Քաղեշի ճակատամարտը և խեթա-Եգիպտական դաշնագիրը), այնուհետև Ուրխի-թեշուբի և Խաթթուսիլիսի գահակալական պայքարով: Մի որոշ ժամանակ Խաթթուսասի կառավարիչները կարող էին ստիպողաբար թուլացնել հսկողությունը արևմտյան ծայրագավառային տիրույթների նկատմամբ: Ինչպես կտեսնենք ստորև, Խաթթուսիլիսի հաջորդի՝ Թուրխալիյաս IV-ի օրոք արևմուտքում իրավիճակը զգալիորեն փոխվում է հօգուտ Խաթթիի:

Թուրխալիյաս IV. Այս արքայի մի տեքստում⁹⁴ Ախխյավան կրկին անգամ հանդես է գալիս որպես քաղաքական գործոն Փոքր Ասիայի արևմուտքում:

«[Այսպես է ասում թարգմանաբան Ռուդոլֆ Կրյանը, Մեծ Արքան. Սեխա գետի երկիրը երկրորդ անգամ մեղանչեց: [Նրանք ասացին(՞)]. «Անցյալում(՞) Արևի (խեթական արքայի - Ա.Ք.) նապա(՞)յալը չի գրավել մեզ զենքի ուժով: [Արևի պապը] նվաճեց մեզ, բայց մենք ջնջեցինք(՞)» նրա համար մեղանչանքը»: [Այնուհետև թարգմանաբանը] պատերազմ ծավալեց և հույսը դրեց Ախիսիյավայի արքայի վրա: [Եվ] նա ապաստանեց [Բագեի լեռան վրա]: Բայց ես, Մեծ արքան, ընթացա [և ...] և գրավեցի Բագեի լեռը: Եվ 500 ձիեր [և ... զինվորներ] ես բերեցի [տուն հաթթի], և թարգմանաբանը իր կանանց, [երեխաների, նրա բարիքների(՞)...] հետ ես ուղարկեցի [...] և տարա Արիննա՝ Արևի աստվածուհու քաղաքը: [Երբեք], Լաբարնայի [օրերից սկսած], ոչ մի Մեծ արքա չէր գնացել (այդ) երկիրը: Ես Մուլվավալվիի ժառանգին [...] Սեխա գետի երկրում] արքա դարձրի [...]»:

Ի տարբերություն հաթթուսիլիս III-ի օրոք տիրող իրավիճակի, այժմ արդեն խեթական արքան չի փորձում որևէ բանակցություն վարել իր կախյալ կառավարչի կամ նրա հովանավոր Ախիսիյավայի արքայի հետ: Տեքստը թույլ է տալիս հանգելու մի շարք հետևությունների.

1) Հավանաբար, Սեխայի խեթամետ արքա Մանապաթարխունտասի իշխանությունը չէր պարտավել գահազրկմամբ: Համենայնդեպս, դեռ Ռուդոլֆ Կրյանը IV-ի կառավարման սկզբին (ըստ «Բրոնզե տախտակի») Սեխայի արքան Մաստուրիսն էր՝ Մանապաթարխունտասի որդին⁹⁵: Սա վկայում է Պիլամարադուսի գործունեության ընթացքում հաթթիի նկատմամբ Սեխայի հավատարմության օգտին:

2) Ռուդոլֆ Կրյանը հարձակման արդյունքում Սեխան պարտվել էր, իսկ թարգմանաբանը գերվել և ուղարկվել էր հաթթի: Ախիսիյավայի արքան չէր փորձել կամ հասցրել օգնել իր դաշնակցին⁹⁶:

3) Թարգմանաբանը կողմից Սեխայում իշխանության անցմանը պիտի տեղի ունենար Ռուդոլֆ Կրյանի կառավարման շրջանում, անկասկած, ոչ առաջին տարիներին, քանի որ «Բրոնզե տախտակում» Սեխայի արքան դեռ Մաստուրիսն էր: Թարգմանաբանը գահակալումը պիտի տեղի ունենար Մաստուրիսից հետո: Եթե նկատի ունենանք, որ Մաստուրիսն անժառանգ էր⁹⁷, ապա հնարավոր է ենթադրել, որ Ռուդոլֆ Կրյանի և Կուրունտայի միջև կնքված պայմանագրից որոշ ժամանակ անց, օգտվելով գահաժառանգի բացակայությունից և հեռվելով Ախիսիյավայի քաղաքից, Սեխայի անջատողական ուժերը կարող էին հեղաշրջում կազմակերպել:

4) Այս և Ռուդոլֆ Կրյանի մեկ այլ տեքստի՝ «Միլավատայի նամակի»⁹⁸ նյութի համադրումը թույլ է տալիս ենթադրելու, որ ա)

խեթերին հաջողվել էր անցնել վճռական հարձակման արևմուտքում, որի ընթացքում վերահպատակեցվել էին Սեխան, Վիլուսան և Միլլավանդան, ք) Ախխիյավայի արքան անկարող էր եղել միջամտելու փոքրասիական գործերին:

ԱՆՆԻՅԱՎԱՅԻ ԲԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՓՈՔՐ ԱՍԻԱՅՈՒՄ.

ՊԱՏՄԱ-ՅՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԵՏՆԱԽՈՐՔ

Այժմ փորձենք ի մի բերել արևմտյան Փոքր Ասիայում Ախխիյավայի խաղացած դերը, վեր հանելով խեթա-ախխիյավայան փոխհարաբերությունների փուլերը: Վերլուծության արդյունքների համադրումը Փոքր Ասիայում միկենյան մշակութային աշխարհի ներկայությունը հավաստող հնագիտական նյութի նման պարբերացման արդյունքների հետ, անկասկած, կարող է զգալիորեն մոտեցնել Ախխիյավա - միկենյան Յունաստան և ՏՊ-ի խնդիրների լուծումը:

Խեթական աղբյուրները թույլ են տալիս ներկայացնելու Փոքր Ասիայում Ախխիյավայի վարած քաղաքականության հետևյալ փուլերը.

1) Մ.թ.ա. XVդ. երկրորդ կես - «Ախխիյացի» Ատտար(իս)սիյասի հարձակումը Փոքր Ասիայի Ցիպպասլա երկրի խեթահպատակ կառավարիչ Մադդուվատտասի վրա, ճակատամարտ խեթական զորքի դեմ, Ատտար(իս)սիյասի ծովային արշավանքը դեպի Ալասիա:

2) Մ.թ.ա. XIVդ. վերջին քառորդ - Ախխիյավայի և արևմտյան Փոքր Ասիայում խաթթի գլխավոր հակառակորդ Արցավայի դաշինքը, Միլլավանդա-Միլեթի նկատմամբ Ախխիյավայի ժամանակավոր վերահսկողության հաստատումը մինչև Մուրսիլիսի կողմից քաղաքի նվաճումը:

3) Մ.թ.ա. XIIIդ. 80-60-ական թվականներ - Ախխիյավայի քաղաքական ակտիվության բարձրակետ, որն արտահայտվում էր արևմտափոքրասիական հակախեթական տարրերի հովանավորությամբ, վերջիններիս (Պիյամարադուս, Ատպաս, Ավայանաս) միջոցով այս տարածաշրջանի խեթամետ երկրների նվաճումով, Ախխիյավայի և խաթթի փոխհարաբերությունների

աննախադեպ կարում, խեթական զորքերի մի շարք փորձեր շտկելու իրավիճակը արևմուտքում, Վիլուսայի և Լացայի գրավումը Պիյամարադուսի կողմից: Առաջին անգամ Ախխիյավայի արքան հաթթուսիլիսի կողմից դիտվում է որպես իրեն հավասար կարգավիճակ ունեցող արքա:

4) Մ.թ.ա. XIIIդ. 50-40-ական թվականներ - Ախխիյավայի փոքրասիական քաղաքականության աստիճանական անկում, որի ուղղակի արտահայտությունը Թուրխալիյաս IV-ի հաջող ձեռնարկումներն էին Ախխիյավայի գլխավոր հենակետ Միլավանդայի հարցում, ինչպես նաև Սեխայի ախխիյավամետ արքա Թարխունարադուսի գերևարումը և այստեղ խեթամետ արքայի՝ Մուվավալվիի որդու գահակալումը, Թուրխալիյասի ծրագիրը Վիլուսայի գահին վերահաստատելու ինչ-ինչ պատճառներով իր երկրից վտարված Վալմուհին, Ախխիյավայի տնտեսական շրջափակումը («Սաուսգամուվայի դաշնագիրը»):

Այսպիսով, շուրջ երկու դար տևած խեթա-ախխիյավայան փոխհարաբերություններում առանձնանում են երկու հիմնական միտումներ. 1) Ախխիյավայի քաղաքական ակտիվության աստիճանական աճ, բարձրակետը՝ հաթթուսիլիս III-ի օրոք, 2) ակտիվության թուլացում և, հավանաբար, ավարտ, կապված Թուրխալիաս IV-ի ռազմական և դիվանագիտական գործողությունների հետ:

Իսկ այժմ անդրադառնանք խնդրի հնագիտական ասպեկտին:

1) Մ.թ.ա. XVդ. - XIIIդ. սկիզբ - Միկենյան ծագման բազմաթիվ իրերի մուտք արևմտյան Փոքր Ասիայի ծովափնյա շրջաններ և հարակից կղզիներ, միկենյան բնակչության առկայություն որոշ բնակավայրերում (Միլեթ, Պիտանե, Կլազոնմե): Այս ժամանակահատվածը ընկնում է LH II և LH IIIA փուլերի մեջ: Հայտնի է, որ միկենյան արտաքին առևտուրը Մերձավոր Արևելքի երկրների հետ առավել բարձր զարգացման է հասել հենց այս շրջանում. նույն պատկերն է տիրում նաև Լևանտում:

2) Մ.թ.ա. XIIIդ. երկրորդ կես - Որոշ վայրերում այս փուլը սկսվում է ավելի վաղ: Նկատվում է ներմուծման կտրուկ անկում, որի պատճառները դեռևս այնքան էլ պարզ չեն: Ոմանք դա բացատրում են միկենյան հասարակության ներսում սկսված տնտեսական համակարգի և քաղաքական կառույցի խարխլմամբ⁹⁹, մյուսները՝ Լևանտյան մրցակիցների (Կիպրոս, Ուզարիտ, կիլիկյան քաղաքներ) հակազդեցությամբ¹⁰⁰: Այս երևույթի ակնառու արտացոլումներ պիտի համարել XIIIդ. երկրորդ կեսին Պելոպոննեսում և որոշ այլ շրջաններում վկայված քաղաքական անկայունության նշանները, արևելյան

Էգեիդայում պարզորոշ նկատվող բնակավայրերի և թաղումների քանակի նվազումն ու բնակչության տեղաշարժերը¹⁰¹: Այս ժամանակաշրջանում լեանոյան բնակավայրերում հայտնաբերված միկենյան IIIB խեցեղենը արդեն ներմուծվի չէ, այլ պատրաստված է տեղում՝ տեղական կավից: Այսինքն, կապը մայրցամաքային Յունաստանի և Մերձավոր Արևելքի երկրների հետ էականորեն փոխվում է:

Եվ այսպես, հնագիտական նյութը հանգեցնում է միկենյան աշխարհի և արևմտյան Փոքր Ասիայի՝ երկրոնքի փոխհարաբերություններում տրամազծորեն հակառակ երկու փուլերի գոյության մասին եզրակացության. 1) սերտ փոխհարաբերություններ (XV-XIII դ. սկիզբ), 2) կապերի կտրուկ նվազում կամ նույնիսկ խզում (XIII դ. երկրորդ կես):

Ամենար է չնկատել, որ Ախիսիյավայի վերաբերյալ խեթական աղբյուրների հաղորդած տեղեկությունները ընդհանուր առմամբ ժամանակագրորեն լիովին համապատասխանում են միկենյան աշխարհի արտաքին կապերի՝ հնագիտորեն վերականգնվող իրավիճակին: Հագիվ թե հնարավոր լինի վիճարկել վերոհիշյալ փուլերի առկայությունը և համապատասխանությունը:

Փորձենք խնդիրը ներկայացնել հակառակ կողմից: Ենթադրենք, որ Ախիսիյավան միկենյան կենտրոնները որևէ մեկը չէ (ասենք՝ հեգեմոնը), այլ Յունիսային Բալկաններում կամ Էգեյան ծովի արևելքում (կղզիներում կամ Փոքր Ասիայի արևմտյան ափին) գտնվող ինչ-որ քաղաքական միավոր: Այդ դեպքում անհրաժեշտ կլինի 1) հայտնաբերել այդ պետության մշակույթի հուշարձանները Փոքր Ասիայում, առաջին հերթին Միլետում (եթե Ախիսիյավան գտնվեր Բալկաններում՝ Թրակիայում)¹⁰², 2) արևմտյան Փոքր Ասիայում տեղադրել մի այնպիսի հզոր պետություն, որը կարող էր երկար տասնամյակների ընթացքում խեթերի հետ վիճարկել տարածաշրջանի նկատմամբ վերահսկողության առաջնությունը, մի պահ նույնիսկ Ախիսիյավայի արքան պիտի խեթական արքային հավասար կարգավիճակ ունենար, 3) բացատրել Ախիսիյավայի արքայի ֆիզիկական բացակայությունը Փոքր Ասիայում խեթա-ախիսիյավան ռազմական և դիվանագիտական փոխառնչությունների ընթացքում¹⁰³, և վերջապես, 4) ավելի հիմնավոր փաստարկներով ժխտել Ախիսիյավա և հունական Achai(w)oi տերմինների ակնհայտ նմանությունը¹⁰⁴:

Եզրափակելով Ախիսիյավա - միկենյան Յունաստան հարաբերակցության բաժինը, անհրաժեշտ է նշել հետևյալը: Չնայած այսօր գոյություն ունեցող տվյալները, թվում է, վկայում են Ախիսիյավան Յարավային Բալկաններում տեղադրելու օգտին, սակայն խնդիրը

դրանով չի կարելի լուծված համարել: Խոսքը այդ տերմինի տակ հասկացվող էթնոքաղաքական միավորի ճշգրտման մասին է: Կարող էր արդյոք մայրցամաքային Հունաստանում գոյություն ունենալ ռազմաքաղաքական զգալի ներուժ ունեցող պետություն, որն ի վիճակի լիներ շուրջ մեկ դար (XIV դ. կեսերից մինչև XIII դ. կեսերը), ժամանակ, առ ժամանակ հաջողությամբ միջամտելու փոքրասիական գործերին:

Միկենյան աշխարհի քաղաքական կառուցվածքի վերաբերյալ գերիշխում է այն տեսակետը, որ խոսք չի կարող լինել միասնական պետականության մասին¹⁰⁵: Առկա բազմաբնույթ աղբյուրները (Հոմերոսից մինչև Հունաստանի առանձնահատուկ բնակլիմայական պայմանները) ենթադրում են բազմաթիվ մանր, ինքնուրույն քաղաքական միավորների գոյություն: Վերջիններս կարող էին, ժամանակ առ ժամանակ, արտաքին վտանգի կամ ռազմական և տնտեսական մեծ ձեռնարկումների դեպքում ստեղծել ժամանակավոր անկայուն միություններ, միավորվելով այնպիսի պետությունների շուրջը, ինչպիսին Հոմերոսի նկարագրած Միկենքն էր: Բացի նման խոշոր միությունից, ենթադրվում է քիչ թե շատ կայուն, ավելի փոքր միությունների առկայություն, ինչպես Արգոլիդան (Միկենք կենտրոնով), Բեոտիան (Թեբե կենտրոնով), Ատտիկան (Աթենք կենտրոնով)¹⁰⁶: Ասվածը թույլ է տալիս ենթադրելու նման դաշինքի գոյություն Փոքր Ասիայում Ախիսիյավայի ակտիվության շրջանում. հազիվ թե սահմանափակ ռեսուրսներ ունեցող միկենյան որևէ կենտրոն ի վիճակի լիներ նման հեռահար ձեռնարկումներ կազմակերպելու: Խաթթուսիլիս III-ի օրոք Ախիսիյավայի արքայի բարձր կարգավիճակն ինքնին արդեն ենթադրում է Միկենքի կամ մեկ այլ միկենյան կենտրոնի բավական երկարատև գերակայություն մի շարք մայրցամաքային իշխանությունների և էգեյան ծովի որոշ կղզիների նկատմամբ:

Այժմ միկենամերժ տեսության մյուս փաստարկների մասին:

ՎԻԼՈՒՍԱ-ԻԼԻՈՆ ԵՎ ՏԱՐՈՒԻՍԱ-ՏՐՈՅԱ ԽՆԴԻՐԸ

ՏՊ-ի հավաստիության հարցը որոշակիորեն կախված է հոմերոսյան Տրոյա-Իլիոնի խեթական աղբյուրներում վկայված լինել-չլինելու հանգամանքից:

Տրոյա-Իլիոն զույգի խեթական տարբերակների գոյությունը առաջարկվել է դեռ մեր դարի 20-ական թվականներին: Է.Ֆոռեթի ենթադրությունը խեթական Տարուխայի և Տրոյայի, ինչպես նաև Իլիոնի հետ խեթական Վիլուսա/Վիլուսիյայի նույնության մասին ընդունվեց շատերի կողմից¹⁰⁷: Այս համադրումները լեզվաբանական որևէ բարդություն չեն հարուցում, այլ է սակայն սրանց տեղադրման և

հարաբերակցության խնդիրը:

Հոմերոսը ախայացիների հակառակորդ քաղաքն անվանում է մե'րթ Տրոյա, մե'րթ Իլիոն: Եվ քանի որ նույն քաղաքը չէր կարող միաժամանակ երկու անուն կրել, սովորաբար ենթադրվում է, որ այս անվանումներից մեկը նշանակել է երկիրը, մյուսը՝ դրա գլխավոր քաղաքը (Տրոյան՝ երկիրը, Իլիոնը՝ քաղաքը)¹⁰⁸: Իսկ ինչպիսին է խեթական Վիլուսա-Տարուխա զուգի հարաբերակցությունը:

Թուդիսալիյա II-ի տարեգրություններում¹⁰⁹ այս երկրները հանդես են գալիս արևմտյան Փոքր Ասիայի 22 երկրներից բաղկացած Ասուվա միության կազմում: Ընդ որում Վիլուսան և Տարուխան եզրափակում են ցուցակը: Եվ քանի որ այդ ցուցակի՝ մասնակիորեն վնասված առաջին երկրանունը [...] - ukka-ն վերականգնում է [L]ukka - պատմական Լիկիա կամ Լիկանոնիա¹¹⁰, ապա վերոհիշյալ 22 երկրները տեղադրվում են արևմտյան Փոքր Ասիայում՝ հարավից հյուսիս: Այսպիսով, մեծ հավանականություն կա, որ Վիլուսան և Տարուխան կարող էին գտնվել Տրուդայում¹¹¹: Խնդրի բարդությունը այն է, որ երկու անվանումները հանդես են գալիս «երկիր» դետերմինատիվով, այսինքն, դրանք խեթերի կողմից դիտվել են որպես առանձին երկրներ:

Արդյոք սա գրչի սխալի արդյունք է, որը կարող էր երկու անվանումները դիտել որպես առանձին երկրներ, թե իսկապես ինչ-որ տեղ հյուսիս-արևմտյան Փոքր Ասիայում գոյություն են ունեցել միմյանց հարևան երկու երկրներ, որոնց անունները դարեր հետո միավորվել են ավանդության մեջ որպես միևնույն քաղաքական միավորի անվանումներ:

Հարկ է նշել, որ Թուդիսալիյա II-ից հետո Տարուխան այլևս չի հիշատակվում¹¹², մի փաստ, որը գուցե հնարավոր է բացատրել ինչպես 1) Տարուխայի՝ պատմական ասպարեզից հեռանալով (միավորում Վիլուսայի կամ մեկ այլ քաղաքական միավորի հետ), այնպես էլ 2) խեթական աղբյուրների՝ տվյալ տարածքի վերաբերյալ եղած նյութի սակավությամբ: Առաջին տարբերակի դեպքում կարող է որոշակիորեն պարզվել հունական ավանդության մեջ երկրին տրված երկակի անվան առկայության պատճառը¹¹³:

Ինչպես պարզ է դառնում հոմերոսյան քաղաքի երկու ձևերի համար վիճարկվող խեթական նախատիպերի մասին պատմող աղբյուրներից, առայժմ դրանց նույնության օգտին են վկայում 1) այդ երկու անունների նմանությունը, 2) Ասուվայի ֆեդերացիայի՝ հարավից հյուսիս տեղադրումը (Լուկկան՝ հարավում, Տարուխան՝ հյուսիսում), 3) Մուվատալիս II-ի տեքստում որպես Վիլուսայի արքա հիշատակվող Ալեքսանդրոսի անվան և Տրոյայի արքա Պրիամոսի որդի Պարիսի երկրորդ՝ Ալեքսանդրոս անվան միջև ակնառու նմանությունը: Այդ

նույնության դեմ է վկայում, փաստորեն, միայն Վիլուսան և Տարուխսան հիշատակող խեթական տեքստերի հաղորդած տեղեկությունների սակավությունը, որը թույլ չի տալիս ճշգրիտ տեղայնացնելու դրանք:

Ըստ այդմ, կարելի է եզրակացնել, որ ներկայումս ավելի նպատակահարմար է ընդունելու հոմերոսյան և խեթական անվանումների միջև ենթադրվող կապը և տեղադրությունը Տրոադայում, քան ժխտել փաստական նյութի անբավարարության պատճառաբանությամբ, ՏՊ-ը համարելով ոչ պատմական, զուտ ժողովրդական ստեղծագործության միջոցով մեզ հասած մտացածին իրադարձություն:

ԷԳԵՅԱՆ ԾՈՎԻ ՓԱՍՏԱՐԿԸ

Այս փաստարկը գրեթե լռելյայն, արքիոմատիկ եղանակով առկա է շատ մասնագետների մոտ (*argumentum ex silentio*)¹⁴: Իսկապես Էգեյան ծովը մայրցամաքային Հունաստանը և Փոքր Ասիան միմյանցից տարանջատող այնպիսի խոշոր բնական արգելք էր, որպեսզի միկենցիները չկարողանային IIIA և IIIB փուլերի ընթացքում քաղաքական ակտիվություն ցուցաբերել արևմտյան Փոքր Ասիայում:

Ախիյավայի խնդրին առնչվող ուսումնասիրություններում որոշակիորեն նկատվում է միկենյան աշխարհի քաղաքական կառուցվածքի վերաբերյալ հոմերոսյան պոեմներում պահպանված նյութի ազդեցությունը, ինչպես նաև մ.թ.ա. XV-XIII դարերի այնպան հասարակությունը ավելի ուշ շրջանի՝ մ.թ.ա. VIII-VI դարերի հունական «մեծ գաղութացման» ետնախորքի վրա դիտելու միտումը: Բացի այդ, ըստ այնպիսի մի հեղինակավոր պատմիչի, ինչպիսին էր Թուկիդիդեսը, միկենյան դարաշրջանում Հունաստանը իրենից ներկայացրել է միմյանցից անկախ կամ կիսանկախ մեծ թվով քաղաքների ամբողջություն, որը միայն ՏՊ-ի ժամանակ է միավորվել¹⁵: Ուրեմն ինչ հեռավոր արշավանքների մասին է խոսքը, երբ Միկենքի արքայի իշխանությունը հազիվ տարածվում էր Արգոլիդայի մի մասի վրա: Իսկ միկենյան ծագման խեցեղենի և այլ իրերի վիթխարի աշխարհագրությունը Փոքր Ասիայից մինչև Լևանտ և Եգիպտոս կարելի է հեշտությամբ բացատրել որպես առանձին քաղաք-պետությունների ինքնուրույն առևտրական կամ այլ բնույթի ձեռնարկումներ, որոնք երբեմն կարող էին ուղեկցվել առևտրական ֆակտորիաների հիմնադրումով այս կամ այն վայրում (ավելի ուշ շրջանի ապոլիիայի և ախատիայի): Վերջին դեպքում հնարավոր էին նաև ռազմական բախումներ տեղական բնակչության կամ քաղաքական միավորների հետ:

Քննարկվող փաստարկի հիմքում ոչ մի իրական փաստ չկա: Այն, ինչ այսօր հայտնի է մայրցամաքային Հունաստանի միկենյան կենտրոնների արտաքին առևտրական լայն գործունեության վերաբերյալ, որը լրացվում է Ախիսիյավայի մասին խեթական տեքստերի տվյալներով, հոմերոսյան պոեմների և Թուկիդիդեսի հաղորդումներով, միկենյան քաղաքների թեկուզ ժամանակավոր և անկայուն միությունների գոյության հնարավորության առումով, կարծում ենք, բավական է ենթադրելու, որ էգեյան ծովը այնպիսի անհարթահարելի արգելք չէր կարող լինել միկենյան աշխարհի - Փոքր Ասիա փոխհարաբերություններում, ինչպես ենթադրվում է:

ՏՐՈՅԱ VIIa-ի ԱՎԵՐՄԱՆԸ ՄԻԿԵՆՑԻՆԵՐԻ ԱՆՄԱՍՆԱԿԻՑ ԼԻՆԵԼԸ

Այս փաստարկը պատկանում է ավելի շուտ կողմնակալ մոտեցման քննազավառին, քան որևէ լուրջ հիմնավորում ունի: Դրա հիմքը Տրոյա VIIa-ում հայտնվող թրակյան ծագման Coarse Ware-ն է, որը դեռ 1975թ. Ջ.Ռուտտերը դիտում էր որպես մայրցամաքային Հունաստանի՝ LH III C փուլի սկզբով թվագրվող «բարբարոսական» խեցեղենի զուգահեռ¹¹⁶: Նրա կարծիքով, երկու տարածաշրջաններում այս խեցեղենի հայտնվելը վկայում է Հյուսիսային Բալկաններից միաժամանակ դեպի Տրոադա և Հարավային Հունաստան ընթացած էթնիկական տեղաշարժի հետևանք: Հենվելով Ջ.Ռուտտերի ենթադրության վրա, Դ.Իսթըր Տրոյա VIIa-ն և միկենյան կենտրոնները կործանողներին փնտրում է Բալկանյան Թրակիայում¹¹⁷:

Հարկ է նշել, որ Coarse Ware-ի և «բարբարոսական» խեցեղենի ազգակցության մասին տեսակետն այժմ միայն նախնական ենթադրություն է¹¹⁸, չխոսելով արդեն երկու վայրերում դրանց հայտնվելու ժամանակի և եղանակի անորոշության մասին: Եթե Տրոյա VIIa-ի կործանման ժամանակը և եղանակը որոշ չափով հնարավոր է վերականգնել (տե՛ս վերը), ապա նույնը չի կարելի ասել միկենյան կենտրոնների մասին:

Տրոյա VIIa-ի ավերմանը միկենցիների մասնակից լինել-չլինելու խնդիրը, քննականաբար, կապված է ՏՊ-ի թվագրման հետ: Քանի որ այդ խնդիրն առայժմ հնարավոր չէ լուծել առանց հետագա հիմնավորման, ապա, թվում է, կարելի է հարցը դիտել այլ տեսանկյունից:

Ենթադրենք, որ ՏՊ կոչվող իրադարձությունը տեղի է ունեցել միկենցիների կողմից Տրոյա VII-ի ավերման ենթատեքստում, այսինքն, XIIIդ. առաջին կեսի ընթացքում: Կարող էր արդյոք դրանից հետո տեղ

գտնել միկենցիների մեկ այլ բախում Տրոադայի տարածքում գտնվող քաղաքական միավորի հետ:

Հնագիտորեն, իհարկե, մեծ հավանականություն կա, որ միկենցիներն անմասնակից պիտի լինեին Տրոյա VIIa-ի ավերմանը: Նույնը կարելի է պնդել նաև Տրոյա VIIb1 : b2 անցման փուլի մասին: Տրոյա VIIb-ից հայտնաբերված LH III C խեցեղենի ութ բեկորների առկայությունը¹¹⁹ չի կարող եղանակ ստեղծել, դրանք կամ պատահաբար են հայտնվել նախորդ շերտից, կամ կարող էին փոխանակման միջոցով ընկնել Տրոյա: Այնուամենայնիվ, հաշվի առնելով Տրոյա VIIa-ի ավերման և միկենյան կենտրոնների անկման միջև պարզորոշ ժամանակազրական կապը, նման հնարավորություն ենթադրել: Դրա օգտին են վկայում վերը բերված փաստարկները (տես «Հոմերոսյան Տրոյայի տեղայնացումը» բաժինը): Թվում է, որ ՏՊ-ի հավաստիության խնդիրը չպիտի անպայմանորեն կապվի հզոր միկենյան աշխարհի գոյության հետ: Միկենցիների բախումը Տրոադայի տարածքի բնակչության հետ կարող էր տեղի ունենալ նաև XIII դ. վերջին տասնամյակների ընթացքում:

ՏՐՈՅԱ VIIa-Ի ԱՎԵՐՈՒՄԸ XII դ. ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՄԻՆ

Ք.Պողոսովայտի և Է.Բլոեդովի կողմից Տրոյա VIIa-ի ավերման թվագրումը XII դ. երկրորդ կեսով, որ հիմնվում է այս հնագետների կողմից Կ.Բլեզենի Տրոյայում հայտնաբերված խեցեղենի վերաթվագրման վրա¹²⁰, չի կիսվում հնագետների ճնշող մասի կողմից: Այդ իսկ պատճառով սույն փաստարկը, մինչև լրացուցիչ և հիմնավոր փաստական նյութի կուտակումը, անհամոզիչ է թվում:

«ՏՐՈՅԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ» ԵՎ ԷԹՆՈԿԱԿԱՆ ՏԵՂԱՇԱՐԺԵՐԸ

Այսպիսով, հաշվի առնելով նախորդ ենթաբաժիններում քննարկված խնդիրները, հնարավոր ենք համարում հանրագումարի բերել ՏՊ-ի ժամանակի և բնույթի, դրանում արտաքին գործոնի մասնակցության հարցերը:

Առկա գրավոր և հնագիտական նյութի հիման վրա XIII դ. ընթացքում որոշակիորեն առանձնանում են երկու ժամանակահատվածներ, որոնք կարող են լիովին համապատասխանել հոմերոսյան պոեմներում նկարագրվող ՏՊ-ին: Առաջինը XIII դ. 70-60-ական թվականներին Տրոյա VIh-ի ավերումն է, երկրորդը դրանից 1-2 սերունդ անց Տրոյա VIIa-ի ավերումը: Եթե Յոմերոսի պոեմներում իրոք արտացոլված է միկենյան հույների և Տրոյա-Յիսարլըկի տեղում գոյություն ունեցած քաղաքական միավորի ու նրա դաշնակիցների միջև ընթացած տևական պատերազմը, ապա վերոհիշյալ երկու ժամանակաշրջաններից որևէ մեկը պիտի հիմք ծառայեր դրա համար:

Տրոյա VIh-ի ավերումը լիովին հարմար է որպես ՏՊ-ի նախահիմք, քանի որ 1) առկա է խեթա-ախիսիյավյան երկարատև հակամարտությունը արևմտյան Փոքր Ասիայում և հատկապես Վիլուսայի շուրջը, 2) առկա է հզոր Ախիսիյավյան (միկենյան աշխարհում գոյություն ունեցած որևէ քաղաքական միություն):

Նշված փաստարկներին անհրաժեշտ է ավելացնել նաև դեռ 1911թ. նկատված խեթական աղբյուրների Վիլուսայի արքա Ալաքսանդրուսի անվան նույնությունը հոմերոսյան Տրոյայի արքա Պրիամոսի որդու՝ Ալեքսանդրոս-Պարիսի անվան հետ²¹: Մուվատալիս II-ի և Վիլուսայի արքայի միջև կնքված պայմանագիրը թվագրվում է Քաղեշի ճակատամարտին անմիջապես նախորդող շրջանով, այսինքն, մոտավորապես 1280թ.: Եթե նկատի ունենանք, որ 1) Պիյամարադուսի գործունեությունը այս տարածաշրջանում պիտի սկսվեր Մուվատալիսի մահից (1272թ.) որոշ ժամանակ առաջ, 2) Տրոյա VIh-ի ավերումը թվագրվում է մոտավորապես նույն շրջանով, 3) Յոմերոսի մոտ Ալեքսանդրոս-Պարիսը ՏՊ-ի գլխավոր դրդապատճառն է, ապա դժվար չէ ենթադրել, որ Վիլուսայի Ալաքսանդրուսը պիտի հանդիսանար հոմերոսյան կերպարի նախատիպը:

Տրոյա VIIa-ի ավերումը դժվար է վերագրել միկենյան հույներին, քանի որ դրա օգտին կարող են վկայել միայն 1) անտիկ պատմիչների հաշվարկները, որոնք ՏՊ-ը թվագրում են Տրոյա VIIa-ի ավերման շրջանով, 2) ՏՊ-ի հերոսների մի մասի դեգերումները արևելյան Միջերկրականում պատերազմից անմիջապես հետո, որը ժամանակագրորեն մոտ է «ծովի ժողովուրդների» տեղաշարժերին: Տրոյա VIIa-ի թեկնածության դեմ կարող են վկայել 1) VIIa-ի ավերումից հետո LH III C խեցեղենի բացակայությունը, 2) թրակյան ծագման Coarse Ware-ի առկայությունը:

Վերոհիշյալ փաստարկների ճնշման տակ այսօր հնարավոր ենք համարում նախապատվությունը տալու Տրոյա VIh-ին, սակայն մեկ կարևոր վերապահումով: Յնարավոր է, որ Յոմերոսի երկու պոեմները

ներկայացնեին միկենյան աշխարհի զարգացման երկու տարբեր հաջորդական փուլերին բնորոշ իրավիճակներ: Առաջին փուլը քաղաքական մեծ ակտիվությունն էր արևմտյան Փոքր Ասիայում, որն արտացոլված է «Իլիականում» (Տրոյա VII-ի ավերման շրջանը): Երկրորդ փուլը XIIIդ. երկրորդ կեսին միկենյան աշխարհի անկման գործընթացն է, որն ուղեկցվել է երկպառակույցական պատերազմներով և մայրցամաքային Հունաստանի զգալի թվով բնակավայրերի ապաբնակեցմամբ¹²², այսինքն, արտագաղթով, որի մի ակիբը կարող էր հասնել արևմտյան և հարավային Փոքր Ասիա. այս վերջին իրադարձությունը կարող էր արտացոլվել «Ոդիսականում»:

Վերը ներկայացված պատկերը ստիպում է անմիջական կապ տեսնել Տրոյա VII-ով նախնորելի ՏՊ-ի թվագրման և դրանից որոշ ժամանակ անց միկենյան աշխարհի վայրընթաց զարգացման միջև: Խեթական տեքստային և միկենյան աշխարհի երկարատև հակամարտության կուլմիմացիան՝ իր բոլոր դրվագներով իսկապես ի վիճակի էր պահպանվելու արևմտյան Փոքր Ասիայի բնակչության հիշողության մեջ և փոխանցվելու հոնիական հույներին: Վիլուսա-Տրոյայի գրավումը և ձեռքբերված ռազմավարը հագիվ թե լիովին փոխհատուցեին այն վիթխարի կորուստները, որ կրեցին միկենցիները Տրոադայում: Քաղաքը գրավվեց, սակայն Տրոյայի պարիսպների տակ զոհվեց միկենյան զորքի ծաղիկը: Տևական, տարբեր վտանգներով լի վերադարձ, որպեսզի տանը նոր փորձությունների հանդիպեին: Հոմերոսի աղբյուրները լավ էին գիտակցում ՏՊ-ի տեղն ու դերը միկենյան աշխարհի՝ «հերոսական դարաշրջանի» կյանքում. դա «Պյուռոհոսյան հաղթանակ» էր:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Մայրցամաքային Հունաստանի միկենյան կենտրոնների հավաքական անվանումը լսեթական աղբյուրներում (տևս ստորև՝ տեքստում):
2. S⁹¹-ի ժամանակագրությանն առնչվող տեսակետների մասին տևս՝ Hiller, 1991: 145ff.; Bryce, 1991: 1ff.
3. Garstang and Gurney, 1959: 101f.
4. KUB XXIII II և 12 (հրատարակությունը՝ Garstang and Gurney, 1959: 120ff.; Carruba, 1977: 158f.).
5. KBo VI 28 Obv.8-9.
6. Gurney, 1966: 24f.
7. KUB XIV 15 I 23-26; KBo III 4 II 28-32.
8. Տեղադրվում է Մայասարոսի (ժամանակակից Ալկարչայ) և Մինդրոսի (ժամանակակից Բանազայ) միջև (Garstang and Gurney, 1959: 90ff.), Կարիայի մի մասում՝ Սևանդրոսի (ժամանակակից Բյույուր Մենդերես) և Ինդրոսի (ժամանակակից Էմիր) միջև (Cornelius, 1958: 394f.):
9. Տեղադրվում է Սևանդրոսի (Götze, 1957: 228) կամ Կաիկոսի (ժամանակակից Բաքչայ) հովտում, այսինքն, Միսիայում (Garstang and Gurney, 1959: 96):
10. Կոնյայից հարավ-արևմուտք (Götze, 1940: 22f.; Garstang, 1944: 19), Սանգարիոսի ստորին հոսանքի շրջանում (Garstang and Gurney, 1959: 97ff.), անաիկ Կարալիայի շրջանում՝ Ըսպարտայից արևմուտք (Cornelius, 1958: 396), Հերմոսի (ժամանակակից Գեղիզ) շրջանում (Houwink ten Cate, 1970: 64 n.45):
11. Ժամանակակից Սիվրիհիսարի շրջանում (Kinal, 1953: 31ff.) կամ ժամանակակից Ակշեհիբից հյուսիս (Otten, 1973: 121):
12. Վիլուսայի տեղադրման մասին հանգամանորեն ստորև:
13. Ենթադրվում է, որ Արցազան ուղղակի դադարել է գոյություն ունենալ և նրա տարածքը բաժանվել է հարևան Սելխայի և Միրայի միջև (Singer, 1983: 206): Մուրսիլիսից հետո Արցազա անունը այլևս որևէ կոնկրետ քաղաքական իմաստ չունի, այլ ընդամենը նախկին Արցազա միության տարածքի ընդհանուր անվանումն է (Heinhold-Krahmer, 1977: 136ff.):
14. Mellink, 1986: 93. (հնագիտական գրականության մեջ կիրառվող I.H հասպվումը նշանակում է ուշեկյաղայն):

15. Mee, 1984: 4ff.
16. Հմմտ. Podzuweit, 1982 (Տրոյա Վի = LH III C, աշխերն, XII դ.):
17. Blegen, 1958: 5, I 1. Կ.Բլեզենը այս շերտի համար առաջաբերում էր խիստ բարձր ժամանակագրություն՝ 1300-1260թթ., որն այսօր չի ընդունվում:
18. Blegen, 1975: 164.
19. Blegen, 1975: 162f. Տրոյա VIIa-ի անվան պահին լայնորեն կիրառվել է LH III B տիպի խեցեղեն, իսկ LH III C-ն դեռ հայտնի չի եղել: Սակայն տե՛ս Mee, 1984: 45f. Տրոյա VIIa-ում LH III C խեցեղենի 8 բեկորների առկայության մասին:
20. Blegen, 1975: 163.
21. Blegen, 1975: 163.
22. Hiller, 1991: 146.
23. Կարելի է քարզմանը որպես «կոմունալոր խեցեղեն»:
24. Blegen, 1975: 164.
25. Հոմերոսի կողմից Տրոյային արվող մակղիրների մասին տե՛ս Клейн, 1986: 89 слл.
26. Meyer, 1975: 163.
27. Singer, 1983; Bryce, 1985: 13ff., Güterbock, 1986: 37ff.
28. «Ժլիականի» տեսառում տեղ չգտած՝ S⁰1-ի պատմության տարրերակներում խոսվում է ոչ քն տասնամյա, այլ քսանամյա պատերազմի մասին (տե՛ս Гиндин, 1991: 32 сл. и 51):
29. Nylander, 1963: 9f.; Finley, 1964: 5ff. և այլն: Այս փաստարկը միայն արտաքինապես է ամուր քվում: «Ողիականում» և Nostoi-ներում հույն հերոսների տանջալի վերադարձի նկարագրությունը, նրանց զգալի մասի գոհվելը Տրոյայի պարիսպների տակ, Մոլլադայի, Տևկրոսի և այլոց առաջին հայացքից անբացատրելի ընթացքը դեպի հեռավոր Կրիլիկա, Կիպրոս ու Պաղեստին կարող են վկայել ոչ քն հզոր միկենյան աշխարհի, այլ ավելի շուտ անկում ապրող հասարակության առկայության օգտին (տե՛ս ստորև):
30. Фукидид, I 12.
31. Desborough, 1964: 221ff.
32. Mee, 1984: 58.
33. Vermeule, 1964: 276f.; Mylonas, 1964: 363; Desborough, 1964: 164 և այլն:
34. St. u Hammond, 1975: 686ff.
35. Blegen, 1958: 13; Andrews, 1955: 34; Page, 1959: 27.
36. Blegen, 1964: 143f. Երկրաշարժից Տրոյա Վի-ի կործանման մասին անսակետ ընդունվում է նման կողմից (Rapp, 1982: 58; Akurgal, 1983: 68) և վիճարկվում մյուսներից (Easton, 1985: 195; Mellink,

1986: 100; Bryce, 1989c: 18; 1991: 9):

37. Blegen, 1975: 164.
38. Hiller, 1991: 145ff.
39. Որպես պատմական գուգահեռ է բերվում Ալկիվիադեսի գլխավորած սիցիլիական արշավանքը մ.թ.ա. 415թ., Պևոպոննեսյան պատերազմում Աթենքի կրած ծանր պարտությունից 11 տարի առաջ (Hiller, 1991: 147): Պևոպոննեսյան քաղաքական և մշակութային անկմանը անմիջականորեն նախորդող մեծ պատերազմների (այդ թվում՝ հաղթական) օրինակները շատ են Հին Արևելքի պատմության ողջ ընթացքում: Օրինակ, Ռուի III դինաստիայի վերջին արքա Իրբի-Սուննի հաղթական արշավանքը Էլամ՝ պևոպոննեսյան անկման նախօրին, Մերնեպտահի հաջող պատերազմները Լիբիայում և Պաղեստինում, որին հետևեց շուրջ տասնեփնգամյա համընդհանուր քաղաքական և տնտեսական անկման շրջանը, և, վերջապես, Մուպպիլուլիումաս II-ի հաջող արշավանքները Էլամի և արևմտյան Փոքր Ասիա՝ Մարքիի տրոսումից թիչ ավելի վաղ:
40. Մրան պիտի ավելացնել նաև որոշ հեթոսների սպանությունը վերադարձից հետո (Ազամեմնոն) և հայրենիքում կրած դժվարությունները ու նույնպես սանցյալի վերադարձը (Ռոլիսև, Մանեկյան):
41. Նկատվել է նաև, որ, ըստ ավանդության, հերոսը սնամեջ էակ է, եղել ինչպիսիս Լր Տրոյական ծին (Schachermeyr, 1950: 202):
42. Sommer, 1932.
43. MacQueen, 1968: 182ff.; Muhly, 1974: 134; Mellaart, 1973: 58; Easton, 1984: 34f.
44. Դեռ է.հռոների կողմից առաջարկված այս համադրման (Forrer, 1924: 1ff.) վերաբերյալ կարծիքների մասին տես՝ Houwink ten Cate, 1973: 153.
45. Muhly, 1974: 129ff.; Uenal, 1989: 285f.
46. Easton, 1984: 34.
47. Podzuweit, 1982: 80; Bloedow, 1988: 30ff.; Muhly, 1992: 17.
48. Լլյա անվան Ալիսիյա սարբերալը վկայված է միայն մեկ անգամ՝ «Մաղդովաստասի» տեքստում (Götze, 1928), որը թվագրվում է XVդ. երկրորդ կեսով (Լեոնովանդաս I), և մյուս բոլոր վկայություններից շատ ավելի վաղ է:
49. Ալիսիյական և Achai(w)oi տեքստիների լեզվաբանական համադրման մասին տես՝ Houwink ten Cate, 1973: 143ff.; Finkelberg, 1988: 127ff.
50. Տե՛ս ծանոթ. 44.

51. Friedrich, 1927: 87ff.
52. Götze, 1930: 285ff.
53. Schachermeyr, 1935; 1982.
54. Völkl, 1952: 329ff.; Dussaud, 1953: 75ff.; Heubeck, 1955: 131ff.; Aitchison, 1964: 28; Bryce, 1989c: 3ff. և այլն:
55. Sommer, 1932.
56. Sommer, 1937: 169ff. Ի խակասար ժխտողական մտացունք առկա և նաև Գ. Շտայնլերի մոտ (Steiner, 1964: 365ff.):
57. Dussaud, 1953: 75ff.; հեղինակի կարծիքով, Էզևյան ծովի արևելյի կղզիները (Հողոս, Լևարոս, Լևմնոս և այլն) և արևմտյան Փոքր Ասիայի ծովափը պատկանում էին այս միլենյան պատրիարքին. այսինքն, առաջարկվում էր միլենյան «բալաստկրասիայի» սարքերակր:
58. Carratelli, 1950: 167; Völkl, 1952: 329ff.; Crossland, 1964: 848.
59. Bittel, 1950: 69ff.; Mellaart, 1955: 83; Heubeck, 1955: 131f.; Page, 1959: 15ff.
60. Kretschmer, 1954: 1ff.
61. Cavaignac, 1946: 58ff. նա հետազայում հսկվեց դեպի մայրցամաքային Հունաստանը (Cavaignac, 1950: 38):
62. Easton, 1984: 34f.; Mellaart, 1984: 58.
63. Ենթադրվում է, որ XIVդ. Ալսիսիյական Տրուդայում ձևավորված հունական պատրիարք Լ. Լոթե, և XIIIդ. այդ անվանումը առարածվել է նաև ողջ միլենյան աշխարհի վրա (Houwink ten Cate, 1973: 152), նաև Macqueen, 1968: 179.
64. Otten, 1969; Carruba, 1969: 226ff.; Houwink ten Cate, 1970.
65. KUB XIV 1 + KB3 XIX 38.
66. KUB XXIII 11 և 12: Հրատարակությունը Carruba, 1977: 158ff.
67. Forrer, 1924: 21.
68. Օրինակ, Дьяконов, 1968: 112слл.
69. Sanders, 1978: 75f.
70. Bittel, 1967: 18, Fig. 17.; նաև Mee, 1978: 121ff.
71. Ենթադրվում է, որ, հսկանարար, բացառությամբ Սիլերի, Փոքր Ասիայի արևմտարի «միլենյան բնակավայրերը» պիտի անկլավներ լինեին բուն փոքրասիական բնակավայրերում (Bryce, 1989c: 2):
72. Güterbock, 1984: 114ff.
73. McInink, 1986: 94.
74. Sailer, 1976: 42ff. Պարզ չէ մայրցամաքային Հունաստանի արքայական տնտեսություններում փոքրասիական սարկոհիմների և նրանց երկխաների հայրայքման նդանակը (ռազմական քե գնման

ճանապարհով), սակայն անտիկ ավանդության մեջ պահպանվել են անդևկություններ, ըստ որոնց Տիրինբրաի պարիսպները կառուցվել են լիվիացի հսկաները (Страбон, 8. 6. 11): Մա կարող է վկայել հոգուա Փոքր Ասիայի և Պերսիանի միջև զոյություն ունեցած կանոնավոր վոխհարարերությունների: Ըստ Ջ.Տրիստի, Միկենրի և Տիրինբրաի պարիսպների կառուցման ակնհիկան հայանվում է XIV-XIIIդդ. և դրա աղբյուրը Փոքր Ասիան է. իսկ Միկենր կարող էր լինել այդ վոքրաբանական ազդեցության փոխանցողը (Tritsch, 1968: 131):

75. Բարզմանությունը ըստ Bryce, 1989b: 298.
76. Բարզմանությունը ըստ Güterbock, 1983: 134.
77. Güterbock, 1984: 119.
78. KUB XIV 15 I 23-26 (բարզմանությունը ըստ Bryce, 1989b: 299).
79. KBo III 4 II 28-32 (բարզմանությունը ըստ Bryce, 1989b: 299).
80. Bryce, 1989b: 299. Հնագիտորեն I II IIIA 1-ի բնթացքում Միկենում ուժեղ ավերածություններ են զրանցված, որից գլխավորապես տուժել են միկենասիայ կառույցները (Mellink, 1983: 139): Բ. Բրայսը չի բացառում, որ այս ավերածությունը կարող էր Միկավանդայի վրա Մուրսիլիս II-ի վերոհիշյալ արշավանքի հետևանքը լինել (Bryce, 1989c: 7):
81. KUB XIX 5 (= Garstang and Gurney, 1959: 95f.; Heinhold-Krahmer, 1977: 173ff.; Houwink ten Cate, 1983/84: 33ff.).
82. Friedrich, 1930: 42-102.
83. Güterbock, 1983: 137, n.26.
84. KUB XXIII 1 (Kühne, Otten, 1971: 10-11).
85. Idem: 26-29.
86. Օրինակ, Մասաուրիսի կինը, որը Մուրսիլիս II-ի դուստրն էր, Խաբբուսիլիսից տարիքով մեծ էր. «Ժամ հայրը՝ Մուրսիլիսը, չորս զավակ ունեցավ՝ Խալպասուլուսիլիսը, Մուվասալիլիսը, Խաբբուսիլիսը և Masšana-IR-is-ը: Մրանց բոլորի վերջինը ես էի» (KUB 19-11): Դժվար քե Սեխայի զանաժառանգին Խաբբուսիլիսը կնության տար իր ավագ քրոջը, երբ վերջինս գրեթե 60 տարեկան էր. այդ մասին ուղղակիորեն նշվում է Խաբբուսիլիսին ուղղված Ռամզես II-ի նամակում (Edel, 1976: 31ff.; 53ff., 67ff.): Բացի այդ, իր «Ժնրնակննազգրության» մեջ Խաբբուսիլիսը ոչ մի կերպ չի հիշատակում Մանասպա-բարխտունասիի վերադարձի և Մասաուրիսի ամուսնության մասին: Նրև նա այդ հարցում ինչ-որ դեր խաղացած լինեք, ապա ամալայանն կնշր, ինչը նա, որպես կանոն, անում է իր կննազգրության աննչվող խնդիրների կասկակցությանը:
87. KUB XIV 3 (= Sommer, 1932: 180-240; Garstang and Gurney, 1959:

111 ff.): Այս «Նամակը», ինչպես նաև Մովսեսայիսին վերագրվող «Մանապա-թարխունուտաի նամակը» ոմանց կողմից նույնիսկ քվագրվում է Մուրելիս II-ի կառավարման վերջին շրջանով (Macqueen, 1968: 180, n.104), որ բավական վաղ է: Այդ կարծիքին էր նաև Թ.Բրայսը իր վաղ շրջանի իտղվածներից մեկում (Bryce, 1979: 91 ff.):

88. Թարգմանությունը ըստ Թ.Բրայսի (1989b: 303):
89. Ենթադրվում է, որ Պիլյամարադուսի ժամանակավոր հեմակետը Վլիտսան էր, որսուղից նա ասպատակում էր հարևան շրջանները (Houwink ten Cate, 1983/84: 51): Որ Պիլյամարադուսի նախնական ախրույթը գտնվել է ինչ-որ ծովափնյա շրջանում, ակնհայտ է, քնկուղ նրա հարձակումներին ենթարկված երկրների տեղադրությունից:
90. KUB XXI 33 IV 8-11. Մանապա-թարխունուտաի վերադարձը Սևխա դժվար է կոնկրետ քվագրել. առաջարկվում է Մովսեսայիսի կամ Ուրլիսի-քեշուրի (Archi, 1971: 201, n.66), Ուրլիսի-քեշուրի (Houwink ten Cate, 1974: 129, n.29; 1993: 242) կամ Խաթթուսիլիսի շրջանը (Bryce, 1985: 16): Ի.Ջինգերի կարծիքով (Singer, 1983: 210), «Նամակը» գրվել է Մովսեսայիսի օրոք, բայց Սեխայի արքան վերադարձել է իր երկիր Խաթթուսիլիսի ժամանակ:
91. «Տավազավազաի նամակում» Խաթթուսիլիսը, դիմելով Ալխիսիյավայի արքային, նշում է. «Եթե քո սիրտը Լարկիլյայում է (կամ) Մասայում, զնա այնտեղ» (KUB XIV 3 IV 6): Այս երկրների հիշատակումը, գուցե, մատնանշում է Պիլյամարադուսի նախնական ախրույթը մինչև ասպատամբությունը:
92. Այդպես է, օրինակ, «Մատուզամովայի պայմանագրում» (KUB XXIII 1 IV 1-7): Ի դեպ, այստեղ նախապես հիշատակվել է, նաև Ալխիսիյավայի արքան, սակայն հետագայում նրա անունը ջնջվել է:
93. Խաթթուսիլիսի բոռան (տեքստում նրա անունը կորսված է) տեքստում հայտնվում է հետևյալը. «Նա հեռացրեց(?) Պիլյամարադուսին» (KBo XVI 35 7'): Սա կարող է նշանակել միայն Պիլյամարադուսի դեմ պայքարում Խաթթուսիլիսի հաջողությունը:
94. KUB XXIII 13. թարգմանությունը ըստ Güterbock, 1992: 242.
95. Otten, 1988: IV 32.
96. Տեքստի համապատասխան հատվածում, ըստ Ֆ.Ջոնսների թարգմանության (Sommer, 1932: 315), ասվում է հետևյալը. «Ալխիսիյավայի արքան նահանջեց» (խոսքը Թարխունարադուսի դեմ Թուղլալիյասի մղած ճակատամարտի մասին է): Հ.Գ.Գյուտերբոկի կողմից արթ Եր - բայի իմաստի ճշգրտումը որպես «հույսը դնել», ի քիվս այլ իմաստների, բոյլ է տալիս վերականգնելու «հույսը դրեց Ալխիսիյավայի արքայի վրա» (Güterbock, 1992: 240ff.):

97. Տե՛ս վերը ծանոթ. 86.
98. Hoffner 1983: 130ff.
99. Mühly, 1992: 10ff.
100. Sanders, 1978: 76f.
101. Desborough, 1964: 4f.
102. Այսխյական միլենյան աշխարհից տարանջատելու կողմնակիցները փորձում են ժխտել նաև Միլլավանդա-Միլեր համապատասխանությունը. առաջինը առաջարկվում է տեղադրել Տրոպայում՝ Տրոպայի հարևանությամբ (MacQueen, 1968: 169ff.; Mellaart, 1984: 72): Վերջերս նման փորձերի վճռական քննադատությամբ հանդես եկավ Օ.Գորնին (Gurney, 1992: 219ff.): Բացի տեղական հին ավանդույթներ ունեցող խնցեղենից ու այլ իրերից և ներմուծովի միլենյան արտադրանքից, այստեղ այլ մշակույթի հետքեր չեն նշմարվում ողջ ուշ բրոնզեդարի համար:
103. Այստեղ հաշվի չենք առնում Ատտար(խ)սիյասի հարձակումը Մադդովատտասի վրա XVդ. երկրորդ կեսին:
104. Խճբական աղբյուրների Այսխյական միջոցով արասահայտված տերմինի հավանական հունական կամ այլ նախատիպի մասին տե՛ս Andrews, 1955: 1ff.; Aitchison, 1964: 19ff.; Carruba, 1964: 269ff.; Houwink ten Cate, 1973: 144f.:
105. Vermeule, 1964: 233; Finley, 1970: 147ff.; Thomas, 1976: 95; Полякова, 1983: 110շտ. և այլն: Ընդհանուր կարծիքից առանձնանում է Գեորգորն: Ուշեկլադյան IIIB խնցեղենի միօրինակությունը ողջ միլենյան աշխարհում նա համարում է քաղաքական միասնության չափանիշ (Desborough, 1964: 219):
106. Տե՛ս ծանոթ. 105.
107. Kretschmer, 1924: 205ff.; Götze, 1924: 26 n.6; Huxley, 1960: 34. Վերջին շրջանում՝ Singer, 1983: 215; Houwink ten Cate, 1983/84: 48 n.38; Güterbock, 1986: 33ff.; Gurney, 1992: 221.
108. Güterbock, 1986: 40. Գարստանգր և Գորնին նրբադրում են, որ հոմերոսյան քաղաքը Տարուխա-Տրոյան է, եղև, իսկ երկիրը՝ Վիլուսա-Իլիոնը (1959: 104): Լ. Կլեյնը, հենվելով թուրյսալիյաս IV-ի վերոհիշյալ հաղորդման, ինչպես նաև «Իլիականում»՝ Վիլոս և Տրոյա անվանումներին տրվող մակդիրների միջև եղած ակնառու սարբերության վրա, գտնում է, որ դրանք երկու տարբեր քաղաքական միավորներ են եղել: Ըստ նրա, հոմերոսյան պոեմներում միախառնվել են այդ երկու քաղաքների դեմ միլենյան հույների ձեռնարկած արշավանքների պատմությունները: Առաջարկվում է Տրոյայի նույնացումը Տրոպային հարող Լ.մնոս կղզու վրա գտնվող ⁴Պոլիոլսնիի հետ, որն ավերվել էր դեռ XVդ.

- (1986: 106):
109. KUB XXIII 11 և 12.
 110. Լուկկայի տեղադրման մասին տե՛ս del Monte und Tischler, 1978: 250.
 111. Garstang and Gurney, 1959: 101ff.; Heinhold-Krahmer, 1977: 350ff.; Güterbock, 1986: 41.
 112. Վերջերս Անկարայի հնագիտական բանգարանի պահեստաներից հայտնաբերված և Թուրքիայի Մ-ի շրջանով քվազրվող գավաթի վրա ընթերցվեց փորրասիական հիերոգլիֆներով գրված Տարուխասի անունը. «Նոր Թուրքիայի նվաճեց Tara/i-wa/i-za-wa/i-ն» (NAS, 1995/2: 5):
 113. Դ.Իսսնը չի ընդունում Տարուխաս-Տրոյա նույնությունը: Նրա կարծիքով, հոմերոսյան քաղաքը խերական աղբյուրներում հիշատակվող Ատրիյան է: Իլիոնի մալսատիպ է դիտվում Տրոադայի արևելքում կամ հարևանությամբ հիշատակվող Իյալանդա կրկիրը (Easton, 1984: 30,59):
 114. Ումանք նույնիսկ խնդիրը փոխադրում են հոնտորական հարցադրման ասպարեզ. «արդյոք խեթերը և հույները (այսինքն, միկենցիք) գիտեին միմյանց» (Մոս, 1989: 285):
 115. Այս միտումը առկա է դեռ Թուրքիայի մոտ (I. 3):
 116. Rutter, 1975: 17ff.
 117. Easton, 1984: 34f.
 118. Կարևոր է միանշանակ համաձայնվել Թ.Բրայսի դիտողության հետ Ջ.Ռոտտերի և այլոց տեսակետի առնչությամբ. «Ներկայումս այն չափազանց մտահայեցողական է լուրջ ըննարկման համար» (Bryce, 1989c: 4 n.17):
 119. Mee, 1984: 58.
 120. Podzuweit, 1982: 80; Bloedow, 1988: 26ff.
 121. Luckenbill, 1911: 85f.
 122. Desborough, 1964: 221ff.; Hammond, 1975: 350ff. և այլն:

- Дьяконов И.Н.
 1968. Предыстория армянского народа. -Ереван: Изд. АН Арм ССР.
- Гиндин Л.А.
 1991. Троянская война и Аххиява хеттских клинописных текстов, "Вестник древней истории", 3, сс.28-51.
- Гиндин Л.А. и Цымбурский В.Л.
 1986. Античная версия исторического события, отраженного в КУВ XXIII 11, "Вестник древней истории", 1, сс.81-87.
- Клейн Л.С.
 1986. Илион и Троя. К характеристике формирования и источников гомеровского эпоса, "Народы Азии и Африки", 4, сс.86-116.
- Полякова Г.Ф.
 1983. От микенских дворцов к полису. - В кн.: "Античная Греция", I. -Москва, сс.89-127.
- Страбон
 1964. География (перевод, статья и комментарии Г.А.Стратановского). -Москва: Наука.
- Фукидид
 1981. История (Стратановский Г.А., Нейхард А.А., Боровский Я.М.). -Ленинград: Наука.
- Aitchison J.M.
 1964. The Achaean Homeland: Akhaiwia or Akhaiwis?, "Glotta" 42, pp.19-28.
- Akurgal E.
 1983. Das Dunkle Zeitalter Kleinasiens. -In:"Griechenland", S.67-78.
- Archi A.
 1971. The Propaganda of Hattusilis III, "SMEA" XIV, pp.185-215.
- Bittel K.
 1950. Grundzüge der Vor-und Frühgeschichte Kleinasiens (2.erweiterte Auflage). -Tübingen: Verlag Ernst Wasmuth.
- Blegen C.W.
 1958. Troy IV. -Princeton: Princeton University Press.
 1964. Troy and the Trojans. -New York: Thames & Hudson.
 1975. Troy VII. -In:"САН" II/2, pp.161-164.
- Bloedow E.F.

1988. The Trojan War and Late Helladic IIIC, "PZ" 63, pp.23-52.
- Bronze Age Migrations
1974. Bronze Age Migrations in the Aegean. Archaeological and Linguistic Problems in Greek Prehistory. Proceedings of the First International Colloquium on Aegean Prehistory, Sheffield, Organized by the British Association for Mycenaean Studies and the Departments of Greek and Ancient History of the University of Sheffield (eds.R.A.Crossland and A.Birchall).
-Park Ridge /Sheffield: Noyes Press.
- Bryce T.R.
1979. Some Reflections on the Historical Significance of the Tawagalawas Letter (KUB XIV 3), "Orientalia" 48, fasc.1, pp.91-96.
1985. A Reinterpretation of the Milawata Letter in the Light of the New Join Piece, "AnSt" XXXV, pp.13-23.
- 1989a. Some Observations on the Chronology of Suppiluliuma's Reign, "AnSt" 39, pp.19-30.
- 1989b. Ahhiyawans and Mycenaeans - an Anatolian Viewpoint, "OJA" 8(3), pp.297-310.
- 1989c. The Nature of Mycenaean Involvement in Western Anatolia, "Historia" XXXVIII, H.1, pp.1-21.
1991. The Trojan War in its Near Eastern Context, "JAC" 6, pp.1-21.
- Carratelli G.P.
1950. Ahhijawa, Lazpa et leurs divinités dans KUB V 6, "JKI" 1, p.156-163.
- Carruba O.
1964. Wo lag Ahhijawa?. -In: "Compte rendu de l'onzième Rencontre Assyriologique Internationale organisée à Leiden du 23 au 29 juin 1962 par le Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten". - Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten. -S.38-46.
1969. Die Chronologie der hethitischen Texte und die Geschichte der Grossreichszeit, "ZDMG". Suppl.I, S.226-249.
1977. Beiträge zur mittelhethitischen Geschichte. I-II, "SMEA" XVIII, S.137-195.
- Cavaignac E.
1946. La question hittite-achéenne d'après les dernières publications, "BCH" 70, p.58-66.
1950. Les Hittites. -Paris: Maisonneuve.
- Cornelius Fr.
1958. Zur hethitischen Geographie: die Nachbarn des Hethiterreiches, "RHA" XVI/62, S.1-17.

- Crisis
 1992. The Crisis Years: the 12th Century B.C. From Beyond the Danube to the Tigris (eds.W.A.Ward and M.S.Joukowsky). - Dubuque: Kendall/Hunt Publishing Company.
- Crossland R.A.
 1964. Immigrants from the North. -In: "CAH", vol.I, Ch.XXVII, pp.824-879, 989-993.
- Desborough V.R.d'.
 1964. The Last Mycenaean and their Successors. An Archaeological Survey ca. 1200-1000 B.C. -Oxford: Clarendon Press.
- Dussaud R.
 1953. Prélydiens, Hittites et Achéens. -Paris: Geuthner.
- Easton D.F.
 1985. Has the Trojan War been Found?, "Antiquity" 59, pp.188-195.
- Edel E.
 1976. Ägyptische Ärzte und ägyptische Medizin am hethitischen Königshof. -Opladen: Veröffentlichungen der Rheinisch Westfälischen Akademie der Wissenschaften.
- Festschrift H.G.Güterbock
 1974. Anatolian Studies Presented to Hans Gustav Güterbock on the Occasion of his 65th Birthday (eds.K.Bittel, Ph.H.J.Houwink ten Cate and E.Reiner). -Istanbul: L'Institut Historique et Archéologique Neerlandais de Stamboul.
- Festschrift S.Alp
 1992. Hittite and Other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp (eds.H.Otten, H.Ertem, E.Akurgal, A.Süel). -Ankara: Türk Tarih Kurumu Basimevi.
- Finley M.I.
 1964. The Trojan War, "JHS" 84, pp.1-9.
 1970. Early Greece. The Bronze and Archaic Ages. -London.
- Finkelberg M.
 1988. From Ahhiyawa to Akhaioi, "Glotta" 66, pp.127-134.
- Förster E.
 1924. Vorhomerische Griechen in den Keilschrifttexten von Boghaz-köi, "MDOG" 63, S.1-22.
- Friedrich J.
 1927. Werden in den hethitischen Keilschrifttexten die Griechen erwähnt?, "KIF" 1/1, S.87-107.
- Garstang J.
 1944. The Hulaya river-land and Daddassas: a crucial problem in Hittite

- geography. "JNES" 3, pp.14-37.
- Garstang J. and Gurney O.R.
 1959. The Geography of the Hittite Empire. -London: The British Institute of Archaeology at Ankara.
- Gotze A.
 1928. Madduwattas. -Leipzig ("MVAG" XXXII): Hinrichs'sche Buchhandlung.
 1930. Neue Bruchstücke zum grossen Text des Hattusilis und den Paralleltexten. II. -Leipzig: Hinrichs'sche Buchhandlung.
 1940. Kizzuwatna and the Problem of Hittite Geography. -New Haven: Yale Oriental Series.
 1957. Kleinasien (2. Neubearbeitete Auflage). -München: Beck'sche Verlagsbuchhandlung.
- Griechenland
 1983. Griechenland, die Ägäis und die Levante während der "Dark Ages" vom 12. bis zum 9. Jh. v. Chr.. Akten des Symposiums von Stift Zwettl (NO) 11. -14. Oktober 1980 (Hrsg. von S. Deger-Jalkotzy). -Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Gurney O.R.
 1962. Anatolia c. 1750-1600. -In: "CAH" II, Ch. VI, pp. 1-33.
 1966. Anatolia c. 1600-1380. -In: "CAH" II, Ch. XV(a), pp. 1-30.
 1992. Hittite Geography: thirty years on. -In: "Fs. S. Alp", pp. 213-221.
- Güterbock H.G.
 1967. The Hittite Conquest of Cyprus Reconsidered, "JNES" 26, pp. 73-81.
 1983. The Hittites and the Aegean World: the Ahhiyawa Problem Reconsidered, "AJA" 87/2, pp. 133-138.
 1984. Hittites and Akhaeans: a New Look, "PAPS" 128, No. 2, pp. 114-122.
 1986. Troy in Hittite Texts? Wilusa, Ahhiyawa, and Hittite History. -In: "Troy and the Trojan War", pp. 33-44.
 1992. A new look at one Ahhiyawa text. -In: "Fs. Sedat Alp", pp. 235-243.
- Hammond N.G.L.
 1975. The End of Mycenaean Civilization and the Dark Age. The Literary Tradition for the Migrations. -In: "CAH" II/2, pp. 678-712.
- Heinhold-Krahmer S.
 1977. Arzawa. Untersuchungen zu seiner Geschichte nach den hethitischen Quellen. -Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.
- Heubeck A.
 1955. Review of R. Dussaud, Prélydiens, Hittites et Achéens (Paris, 1953),

High, Middle or Low?

1987. High, Middle or Low? Acts of an International Colloquium on Absolute Chronology Held at the University of Gothenburg 20th-22nd 1989 (=SMA 80). -Gothenburg: Paul Åströms Forlag.

Hiller S.

1991. Two Trojan Wars? On the Destructions of Troy VIh and VIIa, "Studia Troica" 1, pp.145-154.

Hoffner H.A.Jr.

1983. The Milawata Letter Augmented and Reinterpreted. -In: "28ème Rencontre Assyriologique Internationale, Vienna, 1981", "AR" Beiheft 19, pp.130-137.

Houwink Ten Cate Ph.H.J.

1970. The Records of the Early Hittite Empire (c.1450-1380 B.C.). -Leiden: Publications de l'Institut historique et archéologique néerlandais de Stamboul.
1973. Anatolian Evidence for Relations with the West in the Late Bronze Age. -In: "Bronze Age Migrations", pp.141-161.
1974. The Early and Late Phases of Urhi-Tessub's Career. -In: "Festschrift H.G.Güterbock", pp.123-150.
- 1983/4. Sidelights on the Ahhiyawa Question from Hittite Vassal and Royal Correspondence, "JEOL" 28, pp.33-79.
1993. Urhi-Tessub Revisited, "BiOr" 51, Nos.3-4, pp.234-260.

Huxley G.L.

1960. Achaeans and Hittites. -Oxford: Oxford University Press.

Kinal F.

1953. Géographie et l'Histoire des Pays d'Arzawa. -Ankara.

Kretschmer P.

1924. Alaksanduš, König von Viluša, "Glotta" 13, S.205-213.
1954. Achäer in Kleinasien zur Hethiterzeit, "Glotta" 33, S.1-25.

Kühne C., Otten H.

1971. Der Šaušgamuwa-Vertrag. -Wiesbaden: Harrassowitz.

Luckenbill D.D.

1911. A possible occurrence of the name Alexander in the Boghaz-Keui tablets, "CPh" 6, pp.85-86.

Macqueen J.G.

1968. Geography and History in western Asia Minor in the second millennium B.C., "AnSt" 18, pp.169-185.

Mee C.

1978. Aegean Trade and Settlement in Anatolia in the Second

- Millennium B.C., "AnSt" 28, pp.121-156.
1984. 'The Mycenaean and Troy. -In: "The Trojan War", pp.45-56.
- Mellaart J.
 1955. Some prehistoric sites in north-western Anatolia, "IM" 6, pp.53-88.
 1978. The Archaeology of Ancient Turkey. -Totowa, NJ: Rowman and Littlefield.
 1984. Troy VIIA in Anatolian Perspective. -In: "The Trojan War", pp.65-82.
- Mellink M.J.
 1983. Archaeological Comments on Ahhiyawa-Achaians in western Anatolia, "AJA" 87, pp.138-141.
 1986. Postscriptum. -In: "Troy and the Trojan War", pp.93-101.
- Meyer E.
 1975. Gab es ein Troja?, "Grazer Beitrage" 4, S.153-169.
- Monte del F. und Tischler J.
 1978. Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte (RGTC 6). -Wiesbaden: Harrassowitz.
- Muhly J.D.
 1974. Hittites and Achaeans: Ahhiyawa Redomitus, "Historia" 23, pp.129-145.
 1992. The Crisis Years in the Mediterranean World: Transition or Cultural Disintegration?. -In: "Crisis", pp.10-26.
- Mylonas G.E.
 1964. Priam's Troy and the Date of its Fall, "Hesperia" 33, pp.352-380.
- Nylander C.
 1963. The Fall of Troy, "Antiquity" 37, pp.6-11.
- Otten H.
 1969. Sprachliche Stellung und Datierung des Madduwatta-Textes. -Wiesbaden: Harrassowitz.
 1973. Harihiti. A. -In: "RIA" IV, Lief.2/3, S.121.
 1988. Die Bronzetafel aus Boğazköy: Ein Staatsvertrag Tuthaliyas IV (StBoT, Beiheft 1). -Wiesbaden: Harrassowitz.
- Page D.L.
 1959. History and the Homeric Iliad. -Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Podzuweit Ch.
 1982. Die mykenische Welt und Troja. -In: "Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v.Chr. (Hrsg. B.Hansel). -Berlin: Moreland. -S.65-88.
- Rapp G.
 1982. Earthquakes in the Troad. -In: "The Archaeological Geology.

Suppl.Monogr.4" (eds. Rapp G.Jr. and J.A.Gilford). -Princeton:
Princeton University Press. -pp.43-58.

Rutter J.

1975. Ceramic Evidence for Northern Intruders in Southern Greece at the Beginning of the Late Helladic IIIC Period, "AJA" 79, pp.17-32.

Sainer A.P.

1976. An Index of the Place Names at Pylos, "SMEA" XVII, pp.93-116.

Sandars N.K.

1978. The Sea Peoples. -London: Thames & Hudson.

Schachermeyr F.

1935. Hethiter und Achäer. -Leipzig, Mitteilungen der Altorientalischen Gesellschaft 9,1-2.

1950. Poseidon und die Entstehung des Griechischen Götterglaubens. -Bern: Francke Verlag.

1982. Die Levante im Zeitalter der Wanderungen vom 13. bis zum 11. Jahrhundert v.Chr. (Die ägäische Frühzeit.5). -Wien: Sitzungsberichte der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 387.

Singer I.

1983. Western Anatolia in the Thirteenth Century B.C., "AnSt" 33, pp.205-217.

Sommer F.

1932. Die Ahhijava-Urkunden, München. -Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist.Abteilung, N.F.6.

1937. Ahhijava und kein End?, "II" 55, S.169-297.

Steiner G.

1964. Die Ahhijawa-Frage Heute, "Sacculum" 15, S.365-392.

Stubbings F.H.

1975. The Recession of Mycenaean Civilization. -In:"CAH" II/2, pp.338-358.

The Trojan War

1984. The Trojan War. Its Historicity and Context. Papers of the First Greenbank Colloquium, Liverpool, 1981 (eds.L.Foxhall and J.K.Davies). -Bristol: Bristol Classical Press.

Thomas C.G.

1976. The Nature of Mycenaean Kingship, "SMEA" XVII, pp.93-116.

Tritsch F.J.

1968. Tirynthia Semata, "Kadmos" 7, pp.124-137.

Troy and the Trojan War

1986. Troy and the Trojan War: A Symposium Held at Bryn Mawr College. October 1984 (ed.M.J.Mellink). -Bryn Mawr: Bryn Mawr College.
- Ünal A.
1989. On the Writing of Hittite History, "JAOS" 109/2, pp.283-287.
- Vermeule E.D.T.
1964. Greece in the Bronze Age. -Chicago/London: The University of Chicago Press.
- Völkl K.
1952. Achchijawa, "La Nouvelle Clio" 4, S.329-359.

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԶԱՆԿ

- AfO - Archiv für Orientforschung (Graz).
- AJA - American Journal of Archaeology (Princeton).
- AnSt - Anatolian Studies (London).
- BCH - Bulletin de correspondance hellenique (Paris).
- BiOr - Bibliotheca Orientalis (Leiden).
- CAH - Cambridge Ancient History (Cambridge).
- CPh - Classical Philology (Chicago).
- IF - Indogermanische Forschungen (Berlin).
- IM - Istanbulur Mitteilungen (Istanbul und Tübingen).
- JAC - Journal of Ancient Civilizations (Changchun).
- JAOS - Journal of the American Oriental Society (Boston).
- JEOL - Jaarbericht van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
"Ex oriente lux" (Leiden).
- JHS - Journal of Hellenic Studies (London).

- JKF - Jahrbuch für kleinasiatische Forschung (Istanbul).
- JNES - Journal of Near Eastern Studies (Chicago).
- KBo - Keilschrifttexte aus Boghazkōi (Leipzig und Berlin)
- KIF - Kleinasiatische Forschungen (Hrsg. von F.Sommer und H.Eheloff) (Weimar).
- KUB - Keilschrifturkunden aus Boghazkōi (Berlin).
- MVAG- Mitteilungen der Vorderasiatisch-Ägyptischen Gesellschaft (Leipzig).
- NAS - Newsletter for Anatolian Studies (Chicago).
- OJA - Oxford Journal of Archaeology (Oxford).
- OLZ - Orientalistische Literaturzeitung (Berlin).
- PAPS - Proceedings of the American Philosophical Society (Philadelphia).
- PZ - Prähistorische Zeitschrift (Berlin).
- RHA - Revue hittite et asianique (Paris).
- RIA - Reallexikon der Assyriologie und vorderasiatische Archäologie (Berlin und New York).
- SMEA- Studi micenei ed egeo anatolici (Roma).
- StBoT - Studien zu den Bogazköy-Texten (Wiesbaden).
- ZDMG- Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft (Wiesbaden).

[350 99]

ՔՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն	4
Խեթերը արևմտյան Փոքր Ասիայում	5
Տրոյա-Հիսարըկի ուշրրոնգեղարյան ժամանակագրությունը	6
Հոմերոսյան Տրոյայի տեղայնացումը	8
Ալիսիյավա - միկենյան Հունաստան խնդիրը	12
Ալիսիյավան խերական աղբյուրներում	16
Ալիսիյավայի քաղաքականությունը Փոքր Ասիայում	23
«Տրոյական պատերազմը» և Էքնիկական տեղաշարժերը	30
Ծանոթագրություններ	33
Օգտագործված գրականության ցանկ	41
Համառոտագրությունների ցանկ	48

Գրքի հրատարակությունը՝
Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների Ազգային Ակադեմիա
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Printed by
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES
National Academy of Sciences Republic of Armenia

Տեքստի համակարգչային հավաքը. ՀՀ ԳԱԱ
Արևելագիտության ինստիտուտի աշխատակից
Վարդգես Գասպարյան

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0198193